

Razvoj arijanizma na Bliskom istoku

Ralica, Josip

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:829090>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-01**

image not found or type unknown

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

image not found or type unknown

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest
Jednopredmetni diplomski studij povijesti

Josip Ralica

Razvoj arijanizma na Bliskom istoku

Diplomski rad

Zadar, 2021.

Sveučilište u Zadru
Odjel za povijest
Jednopedmetni diplomski studij povijesti

Razvoj arijanizma na Bliskom istoku

Diplomski rad

Student/ica:

Josip Ralica

Mentor/ica:

Doc. dr. sc. Zrinka Serventi

Zadar, 2021.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Josip Ralica**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Razvoj arijanizma na Bliskom istoku** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 24. lipnja 2021.

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. SITUACIJA PRIJE ARIJANIZMA	3
2.1 ARIJE	3
2.2 NASTANAK PLODNOG TLA ZA HEREZU	6
3. NASTANAK ARIJANIZMA I NICEJSKI SABOR	9
3.1 ARIJANIZAM DO NICEJE	9
3.2 FORMALNI KRAH ARIJANIZMA: ANTIOHIJA I NICEJA	16
4. OD NICEJE DO ARIJEVE SMRTI	19
5. KONSTANTINOVA SMRT I NOVI SINODI	25
5.1 POVRATAK I ODLAZAK PROGNANIH; RAZDOBLJE DO 341. GODINE	25
5.2 ANTIOHIJA, RIM I SERDIKA	27
6. VRHUNAC ARIJANIZMA	31
7. OD KONSTANCIJEVE SMRTI DO CARIGRADSKOG KONCILIA	40
7.1 KAPADOKIJSKI BISKUPI	41
7.1.1 BAZILIJE IZ CEZAREJE	42
7.1.2 GRGUR NAZIJANSKI I GRGUR IZ NISE	43
7.2 DRUGI EKUMENSKI KONCIL U CARIGRADU	45
8. ARIJANIZAM NA PROSTORU DANAŠNJE HRVATSKE	48
10. SAŽETAK	57
11. SUMMARY	58
13. LITERATURA	59

1. UVOD

Čitava kršćanska povijest počevši od samih njenih početaka je bila poprištem turbulentnih događaja, razdoblja i podjela koji su zajednički dali obličje kršćanstvu kakvog ga poznajemo danas. Kontradiktorno, to obličje se vidi u zajedništvu pojedinih Crkava kao što je rimokatolička, ali i u njihovoj stoljetnoj razdvojenosti, što je očito u postojanju tri velike frakcije unutar kršćanstva, a to su katolicizam, pravoslavlje i protestantizam. Razlozi ovakvom razvoju kršćanstva su mnogobrojni, a u prvom redu tu treba ubrojiti teološka neslaganja, ali i sveprisutnu borbu za političku moć koju su stoljećima razni crkvenjaci željeli ostvariti u što većem obimu. Jedna od prvih pojava koja je uzrokovala nestabilnost unutar Crkve je svakako pojava arijanizma, kršćanske hereze nastale u 4. stoljeću, čiji je začetnik bio libijski biskup Arije. Srž njegovog nauka je da Sin, Isus Krist, nije istovjetan Bogu Ocu čime se udarilo u temelje kršćanskog nauka i Svetog pisma koji govore o Trojedinom Bogu i jednakosti božanskih osoba unutar njega: Oca, Sina i Duha Svetoga.

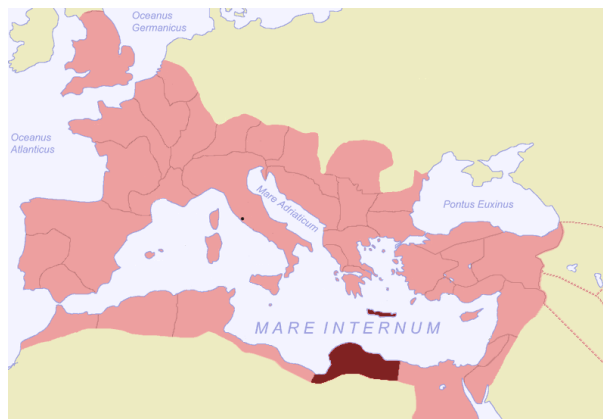
U ovom radu će se pokušati pružiti uvid u nastajanje hereze i korijene iste, njeno širenje, razvoj i utjecaj na politička događanja onog doba. Međutim, poseban naglasak je stavljen na prostor Male Azije, odakle se hereza sa sjevera Afrike proširila te općenito na šiti teritorij Bliskog Istoka, kako sam i naslov govori. Prostor Male Azije obuhvaća prostor današnje Turske, dok je termin Bliskog istoka teško definirati pa se „u grubo“ uzima prostor Male Azije, Mezopotamije, iranske visoravni i područje Izraela, Palestine, Jordana i Libanona. Sukladno tome, cilj rada je analizirati navedenu herezu i proučiti njeno širenje na ovom turbulentnom povijesnom prostoru kakav je i danas. Osim područja Bliskog istoka na koji je stavljen naglasak, ovaj rad će i fragmentalno obuhvatiti utjecaj arijanizma na ostalim prostorima, sferu njegovog širenja i to na primjeru današnje Hrvatske. Uz navedeno, cilj ovog rada je na jednom mjestu objediniti povijest arijanske hereze na hrvatskom jeziku što bi trebao biti izvorni doprinos ovog rada. U velikoj mjeri ću se služiti suvremenim dijelima, kako historiografa tako i teologa, pri čemu ću

svakako osobitu pažnju posvetiti različitim viđenjima arijanizma u prošlosti i danas. Osim suvremenih autora koristit ću se i antičkim izvorima poput cara Konstanina i Epifanija.

2. SITUACIJA PRIJE ARIJANIZMA

2.1 ARIJE

Za Arija, kršćanskog svećenika koji je među prvima u stoljetnom nizu potresa unutar Crkve uzdrmao temelje kršćanskog nauka, ne možemo sa stopostotnom sigurnošću utvrditi točno podrijetlo i vrijeme rođenja. „Zahvaljujući“ manjku izvora to je praktički nemoguć posao, ali pomno se oslanjajući na fragmente možemo se približiti povijesnoj istini. Naime, za Arija se pretpostavlja da potječe s područja Kirenaike (v. Kartu 1) čemu u prilog ide činjenica da su na njegovu stranu za vrijeme kasnijeg životnog djelovanja stala dva biskupa upravo s tog područja: Sekundus iz Ptolemaide i Teonas iz Marmarike.¹ Osim navedenih kao najgorljivijih i najpoznatijih pristaša, u povijesnim izvorima se ne spominje nijedan biskup s toga područja koji je kasnije kontrirao Arijevom nauku uključujući Sentijana, Dacija, Zopira ili Sekundusa iz Tokre. Razloge isključivom podržavanju Arija možda ne treba nužno tražiti samo u teologiji već u svojevrsnom buntu kirenajskih biskupa protiv onih aleksandrijskih i svećenstva iz drugih gradova gdje su se Kirenajci opredjeljivali za Arija.²

Karta 1. Kirenaika označena tamno crvenom bojom na karti Rimskog Carstva iz 2. stoljeća

(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/6d/Creta_et_Cyrene_SPQR.png)

¹ S. Parvis, 2009, 45; R. Williams, 2002, 29.

² S. Parvis, 2009, 45; R. Williams, 2002, 29.

Nadalje, u prilog Arijevom libijskom podrijetlu ide i činjenica da mu je car Konstantin 333. godine napisao pismo u kojem se dotiče i njegovog povratka u rodnu zemlju. Naime, Arije je 327. ili 328. godine dobio dopuštenje da se nakon izgnanstva vrati u matičnu zemlju, a car mu se obraća na način koji nas upućuje na to da se Arije u trenutku pisanja pisma nalazi baš u Libiji. Osim toga, aleksandrijski patrijarh Atanazije je godinu ili dvije prije boravio u Libiji što je i nagnalo cara da se obrati biskupima jer je očito pokret toliko ojačao da je moglo doći i do pravog raskola.³ Situacija je bila ta da Arije nije dobio formalnu potvrdu od strane aleksandrijskog patrijarha da može ponovno djelovati u Crkvi nakon izopćenja, a iza sebe je imao velik broj libijskog svećenstva, ali i običnog puka. Pritisak na Aleksandriju je rastao, a car je u tom vidio prijetnju da se stvori nova Crkva tj. da se libijski kršćani i formalno odvoje od ostatka Crkve.⁴ U literaturi se osim Konstantinovog spominje i Arijevo pismo, koje nažalost nije ostalo sačuvano, u kojem Arije govori da je „cijeli libijski puk na njegovoj strani“ što isto ide u prilog o njegovom libijskom podrijetlu.⁵ Osim podrijetla koje povjesničarima zadaje muke, također se sa sigurnošću ne može reći kada je Arije bio rođen. Vraćajući se ponovno na Konstantinovo pismo iz 333. godine saznajemo da je Arije, barem prema carevim riječima, bio „potrošen i beživotnog izgleda“ što odgovara opisu čovjeka u poodmakloj životnoj dobi⁶: „Kako je cijelo njegovo tijelo potrošeno, puno je jada i prljavštine i bijede i užasa, blijedo je i prepuno bolesti, uvenulo je; a gusta kosa mu je prepuna prljavštine; izgleda polumrtav i iscrpljen: beskrvnog lica i potrošen zbog tjeskoba.“⁷ Međutim, pri uzimanju ovog opisa iz Konstantinovog pisma valja biti jako oprezan jer je zbog ranije navedenih neslaganja car možda želio prikazati Arija u što gorem svjetlu, a ne onakvog kakav je on doista bio. S druge strane,

³ R. Williams, 2002, 30.

⁴ R. Williams, 2002, 77.

⁵ R. P. C. Hanson, 1988, 3.

⁶ R. Williams, 2002, 30.

⁷ Urk 34 = CPG 2042, v. <https://www.fourthcentury.com/urkunde-34/> (20. travnja 2021.)

valjana je pretpostavka da car ne bi pisao na ovakav način da Arije nije donekle izgledao kao starac, ali je moguće da u svojim opisima ipak malo pretjeruje. Nadalje, ako znamo da su tadašnja crkvena pravila nalagala da se prezbiter⁸ može postati s 30-ak godina, a da je Arija za prezbitera postavio Ahila koji je bio patrijarh 312.-313. godine, dolazimo do zaključka da Arije nije mogao biti rođen iza 280. godine, a vjerojatnije je da se rodio koju godinu prije. Određena literatura, kao primjerice Hansonova ide tako daleko da uzima 256. godinu kao godinu Arijeva rođenja.⁹ Što se tiče samog Arijevog obrazovanja, povijesna znanost se ni oko toga ne može u potpunosti složiti. Naime, u povijesnim izvorima se na Arijevo školovanje samo referira riječ „sylloukianistes“ što se prevodi s „kolega Lukijanist“ pri čemu se misli na Lucijana Antiohijskog. Uzevši u obzir ovu tezu mogli bismo zaključiti da je Arije bio Lucijanov sljedbenik/učenik čemu u prilog ide i Arijevo pismo upućeno Euzebiju Nikomedijskom u kojem ga naziva „sulucijanistom“, što bi moglo implicirati da su obojica bili njegovi učenici.¹⁰ Međutim, u Filostorgijevu popisu Lucijanovih učenika ne nalazimo Arijevo ime. Autor ga je, pretpostavlja se, namjerno propustio napisati zbog Arijeve kasnije ekskomunikacije pa možda nije htio blatiti Lucijanovo ime.¹¹ Za Arija se smatra da je bio izrazito jak govornik, ali je teško rekonstruirati njegov filozofski nauk koji mu je morao pomoći pri retorici. Određeni izvori nas upućuju na to da je bio blizak aristotelizmu i Jamblihovoj verziji neoplatonizma s čime se mogao susresti oko 300. godine kada je sam Jamblih predavao u Antiohiji i Apameji.¹² Jamblihov učitelj Anatolije je vjerojatno bio pripadnik kršćansko-aleksandrijske struje aristotelizma velikog utjecaja što razaznajemo iz načina na koji ga opisuje Euzebije. Teško da

⁸ Prezbiter u ondašnjoj terminologiji podrazumijeva neki nivo svećenstva nadomak biskupa, <https://www.britannica.com/topic/presbyter> (7. veljače 2021.)

⁹ R. Williams, 2002, 30; A. S. Atiya, 1991, 55; usp. R. P. C. Hanson, 1988, 3.

¹⁰ R. Williams, 2002, 30-32; S. Parvis, 2009, 40.

¹¹ R. Williams, 2002, 30-32; S. Parvis, 2009, 40.

¹² Jamblih je bio sirijski filozof rođen oko 250., a umro oko 330. godine i jedan je od najvažnijih predstavnika neoplatonizma, <https://www.britannica.com/biography/Iamblichus> (20. travnja 2021.).

je Anatolije mogao imati bliske, osobne susrete s Arijem jer je umro oko 270. godine što bi značilo da bi Arijevu godinu rođenja morali pomaknuti prema polovici 3. stoljeća što i nije vjerojatno. Niti jedna od ovih teza se ne može stopostotno dokazati, ali ih se ne može potpuno ni odbaciti.¹³ Unatoč tome što je teži zadatak rekonstruirati njegov život prije nego li poslije „stvaranja“ nauke, moglo bi se reći da je Arije bio izrazito popularan svećenik u važnoj crkvenoj zajednici i dobar propovjednik na dobrom glasu zbog asketskog načina života. U tom kontekstu je svakako zanimljiv Epifanijev opis Arija: „Bio je vrlo visokog stasa: spuštenog lica-varljivog poput obmanljive zmijske; koje je vrlo sposobno zavarati svako bezazleno srce preko svog lukavog izgleda. Uvijek je bio odjeven u kratki plašt i tuniku bez rukava; pričao je nježno i ljudi su ga smatrali uvjerljivim i laskavim“.¹⁴ Tunika bez rukava je jedan od zaštitnih odjevnih predmeta za askete i za filozofe pa je u očima promatrača izgledao kao duhovni guru i učitelj. Uzevši ovaj opis u obzir, ne treba nas čuditi Epifanijev, doduše možda malo preuveličan navod da je Ariju u crkvi služilo 70 žena. Arijev život do 313. godine kad je postao prezbiterom i počeo javno djelovati je, barem zasad, obavijen velom tajne. Potencijalnu mogućnost da ipak nije bio statist u Crkvi do 313. godine nam daje Sozomen, carigradski pravnik i povjesničar,¹⁵ u okviru šizme koja je nastupila u Egiptu 306. godine čiji opis slijedi u nastavku teksta.¹⁶

2.2 NASTANAK PLODNOG TLA ZA HEREZU

Kao što je spomenuto u prethodnom dijelu, kršćanska Crkva je kroz stoljeća bila poprištem brojnih sukoba. Teško je izdvojiti u kojem povijesnom razdoblju se to najviše očitovalo, ali izuzevši Tridentski koncil koji je dao obličje Crkvi novog vremena, stiče se dojam da su upravo počeci Crkve bili možda njen najnestabilniji dio s mnogobrojnim koncilima, progonima,

¹³ R. Williams, 2002, 31.

¹⁴ R. Williams, 2002, 31-32; Epiph. *Haer.* 69.3, 154.12-16.

¹⁵ <https://www.britannica.com/biography/Sozomen> (13. veljače 2021.)

¹⁶ R. Williams, 2002, 32.

borbama za vlast i hijerarhiju, povezanošću s državom i politikom te herezama. Potonje su često puta bile jedne od glavnih razloga turbulentnosti na koje bi se domino efektom nadovezivali ostali problemi. Jedna od prvih takvih je bila Melicijeva šizma čiji su protagonisti zagovarali stvaranje tzv. „mučeničke Crkve“ s početka 4. stoljeća.¹⁷ Naime, u veljači 303. godine tadašnji rimski car Dioklecijan je pokrenuo, pokazat će se, jedan od najbrutalnijih progona kršćana ikad. Isti se poglavito osjetio u Istočnom dijelu Carstva i u Africi, dok Dioklecijanovi „zapadni“ suvladari Maksimijan i Konstancije I. nisu provodili tako okrutan režim. Situacija se nije promijenila ni kad je Dioklecijan abdicirao 305. godine u korist Galerija koji je sve do svoje smrti 311. godine istom mjerom nastavljao progone.¹⁸ Među progonjenim kršćanima nije bilo samo „običnog“ puka već i svećenika te uglednih biskupa. Neki su se od njih pod pritiskom, kao Apolonije iz Likopola, javno odrekli vjere. Upravo je umjesto Apolonija na biskupsku stolicu ustoličen Melicije, koji je udario kamen temeljac raskolu koji je po njemu dobio ime.¹⁹ U zahuktavanju progona četvorica biskupa iz Egipta, bitna za Melicijevu priču, su završila u zatvoru: Pahomije, Teodor, Filej i Hesihije. Oni iz zatvora pišu pismo u kojem navode da je novoizabrani likopolski biskup stavio ruke na njihove biskupije provodeći svoju volju. U prilog samovoljnom ponašanju ide i Epifanijeva tvrdnja koja navodi da je Melicije sebe smatrao najuzvišenijim od svih egipatskih biskupa tj. prvim do aleksandrijskog biskupa. Međutim, on nije odgovarao na njihove kritike niti se konzultirao s nadređenim biskupom, Petrom Aleksandrijskim, koji je doduše tada bio u bijegu po Siriji, Palestini i Mezopotamiji, ali kako navode izvori, do njega ili njegovih predstavnika nije bilo teško doći.²⁰ Osim toga Petar i Melicije su jedno vrijeme i surađivali te su bili zajedno u zatvoru. No, do razlaza među dvojicom dolazi zbog neslaganja oko tretiranja onih svećenika koji su se pod pritiskom progona

¹⁷ T. S. Carroll, 1989, 92; R. Williams, 2002, 35.

¹⁸ R. Williams, 2002, 32-33.

¹⁹ R. Williams, 2002, 33; T. S. Carroll, 1989, 55.

²⁰ R. Williams, 2002, 33-34; T. S. Carroll, 1989, 57-58.

tj. kazne ili smrti odrekli vjere. Petar je takvima htio ponuditi oprost i vraćanje u okrilje Crkve, dok za Melicija takvo što nije dolazilo u obzir. Nakon odlaska Petra, u Aleksandriju dolazi Melicije s nadom da će preuzeti najveću čast među egipatskim biskupima – da će postati aleksandrijski biskup. Uzevši sve u obzir, Petar, kao vrhovni egipatski crkveni poglavar, odlučio je ekskomunicirati Melicija.²¹

Osim što je tzv. Melicijeva šizma bila samo jedna od stepenica na kojima je stasala nestabilnost Crkve, a koja je potpomogla nastanku arijanizma, priča oko nje je u najmanju ruku intrigantna jer se uz Melicija spominje određeni Arije kao njegov podržavatelj. Naime, pri Melicijevom dolasku u Aleksandriju pridružile su mu se dvije osobe na lošem glasu, problematični Izidor s ambicijama da naučava i stvori svoju vjersku frakciju te izvjesni Arije sličnog karakternog opisa kao i Izidor. Pomalo ljubomorni i zavidni na Petra, obojica u sukobu staju na Melicijevu stranu.²² U ovom kontekstu, Izidor i njegova pozadina i nisu toliko važni koliko potencijalna mogućnost da se glavni protagonist ovog rada već i prije „očešao“ o zakone Crkve te je pritom mogla biti posijana ili dodatno razvijena heretička klica. Jedan od prvih koji je povezivao ovu mogućnost je bio prethodno spomenuti Sozomen koji je djelovao relativno blisko Ariju: tek stoljeće iza.²³ Prema njemu, riječ je o istom Ariju, a u njegovim opisima stoji da je Arije na početku bio Melicijev sljedbenik, do trenutka kad ga je Petar zaređio. Nakon Melicijeve ekskomunikacije, prema Sozomenu, Arije je ponovno prešao na Melicijevu stranu za što je kažnjen oduzimanjem službe koju mu je onda vratio Petrov nasljednik Ahila.²⁴ Ova priča je ponovno revitalizirana u 8. stoljeću u dijelu „Passio S. Petri“ u kojem se navodi ista stvar upotpunjena dodatnim detaljima. Međutim, teško je reći koliko se ova priča može uzeti kao pouzdan izvor zbog velikog vremenskog razmaka između stvarnog događaja i samog djela, s

²¹ R. Williams, 2002, 34-36; T. S. Carroll, 1989, 60.

²² R. Williams, 2002, 34; T. S. Carroll, 1989, 61; R. P. C. Hanson, 1988, 4.

²³ <https://www.britannica.com/biography/Sozomen> (20. travnja 2021.)

²⁴ R. Williams, 2002, 36; T. S. Carroll, 1989, 61; R. P. C. Hanson, 1988, Sozom. *Hist. eccl.* I.1, 32.20.

tim da je razvidno da je Sozomen korišten kao glavni izvor iako se u djelu on ne spominje jer se pretpostavlja da je autor bio upoznat s činjenicom da Sozomen nije bio najpouzdaniji povjesničar.²⁵ Puno pouzdaniji antički autori i oni bliži opisanom događaju, kao što su Epifanije, Atanazije i Aleksandar, ne dovode u vezu Melicija i heretika Arija. Oni, doduše, spominju kako su pripadnici mučeničke Crkve bili u svojevrsnoj prisnijoj vezi s arijancima, ali nigdje ne spominju podatak da su začetnici tih hereza surađivali, što je izuzetno znakovito i previše važno da se ne bi spomenulo. Neki ostali izvori kao što su Sokrat ili Sabin fragmentarno nude potencijalna objašnjenja oko dvaju Arija, ali niti jedan ništa konkretno da bi se mogao donijeti siguran zaključak.²⁶

3. NASTANAK ARIJANIZMA I NICEJSKI SABOR

3.1 ARIJANIZAM DO NICEJE

Korijeni arijanizma tj. kristološke nauke oko sumnje u Trojedinog Boga iz koje je Arije crpio inspiraciju je bio rad njegova učitelja Lucijana iz Antiohije, o čemu se i ranije pisalo. Ovu tezu prema većini znanstvenika možemo potvrditi budući da se sam Arije u pismu upućenom Euzebiju Nikomedijskom naziva Lucijanovim učenikom, što se uzima kao najveći argument. Zajednički nazivnik oboma, i Ariju i Lucijanu, je bio teolog Origen iz 3. stoljeća koji je postavio, pokazat će se, temelje ovoj herezi.²⁷ Origen, često nazivan jednim od „Očeva Crkve“,²⁸ je svakako među većim teolozima koje je Crkva iznjedrila u svojoj bogatoj povijesti te je držao Krista kao „drugog“ boga podložna Ocu, unatoč tome što mu je davao božanske attribute koje je Krist dobio tek po smrti, spajanjem ljudske duše s božanskom naravi.²⁹

²⁵ R. Williams, 2002, 37; T. S. Carroll, 1989, 61.

²⁶ R. Williams, 2002, 38-40.

²⁷ P. Schaff, 2002, 376; R. P. C. Hanson, 1988, 5; S. Parvis, 2009, 40.

²⁸ D. T. Runia, 1995, 117.

²⁹ P. Schaff, 2002, 376; T. Greggs, 2009, 61-62.

U vrijeme razbuktavanja situacije, Arije je optužio tadašnjeg patrijarha Aleksandra za sabelijanizam koji je suprotan kršćanskom nauku o Svetom Trojstvu i tri božanske osobe jer drži da su Otac, Sin i Duh Sveti zapravo svaki zaseban bog, a ne troje u jednom bogu.³⁰ S druge strane Arije, što je i dovelo do formiranja hereze te posljedičnih sukoba, je uveo nauk u kojem je Isusova božanska narav podređena Božjoj naravi. Među prvim stvarima koje treba promatrati u arijanskoj nauci je Božansko otkupljenje i otkrivenje za koje se smatralo da mora biti poduzeto od strane božanskog bića koje nije potpuno božansko. Prema arijancima, podložnost Krista Bogu je bila nužna i jedan od osnovnih preduvjeta za utjelovljenje, jer priroda ne može izdržati takvo djelo koje je direktno napravio sam Bog.³¹ Također, smatrali su i da je Isusova božanska narav umanjena time što je rođen od obične žene, a bio je i podložan civilnom židovskom zakonu te je u obraćanju Mariji Magdaleni i sam rekao da ga ne dira jer još nije uzašao k Ocu. Uz to, smatrali su da Isus, da je u potpunosti bio kao Otac, ne bi pokazivao strah u Getsemanskom vrtu, ne bi se molio Bogu, ne bi pitao Boga zašto ga je ostavio u trenutku smrti te ne bi pitao piti dok je bio pribijen na križ jer je žed isključivo ljudska potreba. Jedan od najčešćih argumenata u tezi da Isus nije u potpunosti Bog su arijanci zapravo izvlačili iz Evanđelja po Marku u kojem evanđelist govori da nitko osim Boga ne zna kada će se odigrati Strašni sud, ni ljudi, ni anđeli na nebu, čak ni Sin.³² Još jedna izuzetno bitna stvar koja je bila temeljem nauka jest objašnjenje da je Kristovo tijelo bez ljudske duše i uma, već da je u tijelu bio nastanjen sam Bog, ali ne u potpunom obličju jer pravi Bog Otac nije mogao trpjeti i izdržavati bol koju je podnio sam Krist. Nisu negirali Isusovo začecje po Duhu Svetom i rođenje od strane Djevice Marije, ali je smatrano da je njegovo utjelovljenje imalo samo ljudsko tijelo, ali ne i dušu.³³ Ovakva nauka nije sasvim nova i karakteristična samo za arijance, ali je za

³⁰ P. Schaff, 2002, 377; <https://www.britannica.com/topic/Sabellianism> (22. veljače 2021)

³¹ R. P. C. Hanson, 1988, 100.

³² R. P. C. Hanson, 1988, 106-107.

³³ R. P. C. Hanson, 1988, 109-110; 121-122.

vrijeme njih dobila najveći zamah. Očekivano, Crkva se tada dijeli na dva tabora: one sklone Ariju i Aleksandrove istomišljenike. Posebnu važnost je potrebno obratiti na sljedbenike dvojice crkvenjaka jer je zanimljivo vidjeti promjenu strana kako je vrijeme odmicalo i zaključiti da ni Crkva nije bila lišena privremenih i oportunističkih saveza te paktova. Mnogi povjesničari 4. i 5. stoljeća spominju imena biskupa koji su bili na Arijevoj strani, među kojima su već spomenuti Sozomen te Rufin, Teoderet, Filostorgije i drugi. Osim svjedočanstava povjesničara, za otkrivanje važnijih sljedbenika ovog nauka su zaslužna sačuvana pisma i fragmenti istih u kojima biskupi izražavaju svoju podršku Ariju od kojih se ističu Euzebije Nikomedijski i Euzebije iz Cezareje, Paulinije Tirski, Atanazije iz Anazarba, Teognis Nicejski i Grgur koji je kasnije postao biskupom Laodikeje.³⁴ Posebno zanimljiv od nabrojanih biskupa je Euzebije Nikomedijski koji je bio dosta politički aktivan. On je, naime, bio u rodbinskom odnosu s jednim od najodanijih Licinijevih službenika, a kasnije i s Konstantinovom obitelji. Stoga, njegova je riječ imala opipljiviju težinu pa je nerijetko pisao drugim biskupima da se dodatno zauzmu za Arija ne propustivši pritom pohvaliti one koji su to napravili, kao Euzebije Cezarejski. Osim navedenog, Euzebije je pokušao koristiti svoje veze i za svoje napredovanje unutar Crkvene hijerarhije. Zanimljivo je spomenuti pismo koje je osobno uputio Konstantinovoј sestri Konstanciji u kojem piše o svojim teološkim viđenjima i o rodbinskoj povezanosti s carevom obitelji.³⁵ Uz Euzebija, svesrdnu podršku Ariju su davali Maris iz Kalcedonije i Teognis iz Niceje. Unatoč njihovom često oprečnom teološkom razmišljanju uvijek su zastupali iste političko-crkvene poglede i u branjenju Arija nastupali kao jedan.³⁶ Nabrojani biskupi, kao trolist najvažnijih podupiratelja Arija, su među osmoricom biskupa ukupno koji su davali Ariju podršku prije i nakon ekskomunikacije. Ovdje se čini zgodno

³⁴ S. Parvis, 2009, 39-40.

³⁵ S. Parvis, 2009, 40-41; P. Schaff, 2002, 377.

³⁶ U ovom kontekstu se termin „crkveni“ ne smije pomiješati s teologijom. Tu se misli na Crkvu kao organizaciju, napredovanje u istoj i ostvarivanje utjecaja na političkoj sceni, a ne na crkveni nauk.

referirati se na prethodnu napomenu o oportunističkom unutar Crkve. Naime, prema povijesnim izvorima, ukupno je bilo dvadesetak biskupa koji su se okupljali oko Arija, ali samo njih osmero je ostalo dosljedno od početka do kraja, dok su ostali često pragmatički prebacivali strane.³⁷ Ono što je također bitno, a nastavlja se na prethodnu rečenicu, je geografska rasprostranjenost Arijevih pristaša. Svi redom dolaze iz nekoliko pokrajina, a to su: Bitinija, Kilikija, Libija, Sirija, Fenikija i Palestina. U ovom vidimo pristajanje uz Arija ne isključivo zbog teoloških slaganja i iz vlastitih uvjerenja već u političkom smislu i borbama za prevlast unutar Crkve što posljedično dovodi do jačeg utjecaja i u Carstvu kojeg je karakterizirala neraskidiva veza s Crkvom.³⁸

Određeni povijesni procesi i događaji ne mogu se precizno datirati jer je povijesno kretanje skup dugotrajnih procesa i skup geografskih, ekonomskih, demografskih i ostalih prilika. Jedna od takvih pojava je zasigurno i formiranje arijanizma za koji se ne može uprijeti prstom u lentu vremena i točno odrediti datum i godina postanka. Međutim, povijesna znanost se slaže da je to bilo u smiraju drugog desetljeća 4. stoljeća poslije Krista, odnosno arijanizam kao pokret je sazrio između 318. i 322. godine.³⁹ Osnove za navedenu dataciju su tri pisma, odnosno pisana djela, jer njihov sadržaj ne sliči klasičnom pismu već se u njima priča o teologiji i novonastaloj situaciji prije Niceje i u vrijeme zahuktavanja odnosa između Licinija i Konstantina. Ta pisma su: *Thalia*, *Henos Somatos* i *He Philarchos*. *Thalia* je djelo koje je kombinacija proze i stiha, a rezimira Arijev pogled na odnos Boga i Krista i nastalo je 321. ili 322. godine nakon intenzivnijeg kontakta s Lucijanovim učenicima.⁴⁰ *Thalia* nije preživjela u originalu već su nam je fragmentarno ostavili crkvenjaci i povjesničari koji su pisali o njoj i citirali ju. Zahvaljujući

³⁷ S. Parvis, 2009, 41, 49.

³⁸ S. Parvis, 2009, 49-50.

³⁹ P. Schaff, 2002, 377; R. Williams, 2002, 48; R. P. C. Hanson, 1988, 3; A. A. Vasiliev, 1928, 14; S. Parvis, 2009, 68.

⁴⁰ R. Williams, 2002, 62, 99; S. Parvis, 2009, 69.

njima možemo rekonstruirati tekst *Thalije* i objasniti njen sadržaj koji je ishodišna točka Arijevog nauka. Najpoznatije preživjele su dvije *Thalije*, Atanazijeva i ona nepoznatog autora. Dakle, u Atanazijevoj na početku Arije objašnjava kako Bog postoji oduvijek, ali da nije oduvijek i Otac jer je bio sam od početka vremena. Odmah u redu iza piše kako Sin tj. Krist ne postoji oduvijek jer ima svoj početak za razliku od Boga koji postoji oduvijek. Nadalje, prema Ariju postoje dvije tzv. „mudrosti“: jedna koja koegzistira s Bogom i druga koja je proizišla iz prve kad je stvoren Krist u kojem su po Božjoj volji objedinjeni „mudrost“ i *logos*. Također, Arije smatra da je sam Isus podložan promjeni i da je dobro biće zahvaljujući vlastitoj dobroj volji te da je upravo on izabran jer je Bog unaprijed znao da će Krist zaista biti dobro biće koje ipak nikad do kraja neće moći spoznati Oca, a ni sebe u potpunosti. Tu također dolazi do temelja i najveće tajne kršćanske vjere kada govori da su Otac, Sin i Duh Sveti potpuno odvojeni, da nisu jedno i da ne djeluju kao jedno.⁴¹ U *Thaliji* nepoznatog autora imamo nastavak glorificiranja Boga, što naravno nije bio problem, već je problem bio u tome što Isusa i Duha Svetog ne izjednačuje s Njim, što bi činilo Trojedinog Boga, već ih podčinjuje govoreći da je Bog nepojmljiv svim bićima, da ne postoji nitko jednak njemu i nitko njegove slave. Također se ponavlja da je Bog nerođen i da postoji oduvijek te da je ljudima dao Sina koji predstavlja početak svih drugih ljudi, ali opet naglašava nejednakost Oca, Sina i Duha Svetoga argumentirajući to ponajviše Božjim postojanjem oduvijek.⁴² Unatoč određenim razlikama u samom sadržaju *Thalija* i njihovoj argumentaciji, ishodišna točka je ista, a to je davanje primata Ocu ponajviše nad Sinom, ali i Duhom Svetim čime se udarilo u temelje kršćanskog nauka. Prije opisa druga dva pisma, bilo bi korisno iznijeti podatke o sinodu u Aleksandriji iz 321. godine, da se bolje stekne dojam u kojim okolnostima su druga dva pisma nastala. O sinodu i donesenim odlukama nemamo puno informacija. Zna se da su odbijeni Arijevi zahtjevi kao i

⁴¹ R. Williams, 2002, 100-101.

⁴² R. Williams, 2002, 101-103.

oni sirijskih i palestinskih biskupa oko novog teološkog pitanja. Konačna odluka je bila da Arije i njegovi sljedbenici napuste Aleksandriju. Međutim, Arije i jedanaestorica biskupa nisu odmah postupili po odluci što je dovelo do stvaranja bunta protiv antiarijanskog klera, a to se dodatno opisuje u *He Philarchosu*. Zahvaljujući većem pritisku Crkve, a vrlo moguće i same vojske bili su primorani napustiti grad.⁴³ No, pronašli su utočište u Palestini gdje su se njihove ideje unatoč osudi širile velikom brzinom pa je i sam patrijarh Aleksandar počeo dobivati nova pisma od Arijevih pristaša. Aleksandar je uzvratio istom mjerom pozivajući preko pisama sirijske biskupe na dodatni oprez. Budući da svaka akcija ima svoju reakciju, Arijevi pristaše stavljaju veći pritisak na samog Arija da se obrati Euzebiju Nikomedijskom što ovaj i čini uspijevajući tako na proarijansku stranu pridobiti i Asterija Kapadokijskog. Zahvaljujući sačuvanim fragmentima indikativno je da se iza aleksandrijskog dogodio još jedan sinod. Preko sačuvanih ostataka može se nazrijeti podrška sirijskih i palestinskih biskupa Filogoniju Antiohijskom koji je bio protivnik Arija što bi značilo da su se Arijevi inicijalni pobornici iz Sirije i Palestine počeli kolebati u svojoj odluci.⁴⁴

Dakle, autor *Henos Somatosa* je Atanazije koji ga je napisao po nalogu patrijarha Aleksandra. U pismu je napadnut Euzebije Nikomedijski kao pobornik Arija i to radi ostvarivanja svojih ciljeva do kojih je pokušao doći djelujući uz Arija. Osim toga, govori se o nekim njegovim pakostima koje je radio u vremenu prije nego je došao na biskupsku stolicu. Uz činjenicu da ga je napisao Atanazije, ovo pismo po dataciji možemo podosta približiti Nicejskom saboru jer je logično da ga je napisao već vješt i istaknut Atanazije, a ne primjerice par godina ranije kad je bio mlađi i neiskusniji. Također, autor pisma poznaje sadržaj *Thalije* što implicira da je ono nastalo iza iste.⁴⁵ Što se tiče pisma *He Philarchos* ni ono se ne može datirati prije početka trećeg

⁴³ R. Williams, 2002, 56.

⁴⁴ R. Williams, 2002, 56-57.

⁴⁵ S. Parvis, 2009, 69; R. Williams, 2002, 51.

desetljeća 4. stoljeća. Prema sadržaju pisma čini se da je koalicija protiv Arija u punom zamahu, a od svih onih do kojih pismo dođe se traži da ga potpišu u znak potpore patrijarhu u borbi protiv Arija prozvanog rušiteljem mira. Autor pisma je sam patrijarh Aleksandar, a primarno je namijenjeno Aleksandru Bizantskom od koga će cirkulirati i dalje.⁴⁶ Uzevši sve u obzir, najizglednije je da su pisma nastala u razmaku od nepune godine dana; od ljeta 322. do proljeća 323. godine te da su cirkulirala Carstvom u isto vrijeme. Za *He Philarchos* se uzima da je kasnijeg postanka stoga ćemo napisati da je ono zapravo varijacija na *Henos Somatos*. Oba pisma imaju praktički isti sadržaj, enciklička su,⁴⁷ uglavnom su išla po greciziranim regijama Carstva, objašnjavaju Arijevu teologiju i zašto je ona pogrešna te pišu o podršci Aleksandru. Jedina veća razlika među njima je zapravo način pisanja. *Henos Somatos* je manje diplomatski, piše protiv novonastalog problema te od čitatelja očekuje isto, dok je *He Philarchos* formalniji te traži potpise protiv Arija čime se širila proaleksandrijska koalicija.⁴⁸ Bitno je naglasiti da su se paralelno s cirkuliranjem pisama održala dva manja sinoda na kojima su se pokušale obraniti Arijeve ideje, a o kojima se, kao i o onom aleksandrijskom, ne zna puno. Jedan se održao u Bitiniji na inicijativu Euzebija Nikomedijskog na kojem se branila Arijeva teologija, a drugi se održao u Cezareji, na poticaj Euzebija Cezarejskog, koji je isto branio Arijeve ideje s naglaskom o nužnom pomirenju arijanaca i patrijarha Aleksandra.⁴⁹

Prema svemu opisanom, najzgodnije bi izbijanje spora bilo staviti na samu granicu drugog i trećeg desetljeća 4. stoljeća, a koji je puni zamah dobio nedugo nakon: osudom u Aleksandriji i kolanjem pisama čime je formalno potvrđena nova teološka misao.

⁴⁶ R. Williams, 2002, 252; S. Parvis, 2009, 70.

⁴⁷ Enciklike su obavijesti koje crkveni poglavari šalju svećenicima i/li vjernicima o teološkim ili općenitim pitanjima unutar Crkve, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=17878> (22. travnja 2021.).

⁴⁸ S. Parvis, 2009, 70.

⁴⁹ R. Williams, 2002, 50; R. P. C. Hanson 1988, 130.

3.2 FORMALNI KRAH ARIJANIZMA: ANTIOHIJA I NICEJA

U ovakvom napetom okruženju dolazi do usijavanja situacije te je bilo pitanje vremena kada će se donijeti finalna odluka o ispravnom tumačenju naravi Krista. Patrijarh Aleksandar je u „zadnju rundu“ ušao s opipljivom prednosti budući da je uspio skupiti dvjestotinjak potpisa koji su mu garantirali protivljenje Arijevom nauku i pristanak uz patrijarhovu stranu. Jedini logičan slijed je bio sazivanje novog sabora i to nužno većeg od onog aleksandrijskog iz 321. godine. Ovakva misao se nazirala već u *He Philarchosu* u kojem se nije izričito tražila osuda arijanizma već samo sloga o presudi kad do nje dođe. Odluka je trebala biti donesena na velikom saboru u Ankari, ali zahvaljujući odluci cara Konstantina taj susret je prebačen, za vrijeme sabora u Antiohiji 324. godine, u Niceju za 325. godinu i ostao je zapisan u povijesti kao Prvi ekumenski crkveni koncil.⁵⁰ Paralelno s crkvenim problemima je kulminirala i situacija na političkoj sceni. Godina 324. je bila presudna za obračun među Licinijem i Konstantinom kada je potonji u bitci kod Hrizopola izvojevao pobjedu čime je riješio državne probleme.⁵¹ Car nije morao dugo čekati nove krizne situacije jer su one u Crkvi već bile na rubu eskalacije. Sigurno je bio upoznat s pričama obje strane: patrijarhovom, budući da je bio na čelu jedne od najvažnijih Crkava i kao takav je neminovno morao biti u doticaju s carem, ali i Arijevom pogotovo ako uzmemo u obzir rodbinsku povezanost Euzebija Nikomedijskog s carevom obitelji. Konstantin je žurno reagirao i odmah napisao pismo upućeno velikom broju biskupa o biranju novog antiohijskog biskupa i o održavanju sinoda.⁵² Približavao se dan sinoda u Antiohiji, a za to vrijeme su obje frakcije, Arijeva i Aleksandrova, pokušale ustoličiti svog čovjeka na biskupsku stolicu u

⁵⁰ S. Parvis, 2009, 75-76; R. Williams, 2002, 58, 67.

⁵¹ Licinije je bio rimski car koji je nakon Galerijeve smrti 311. godine uzeo njegove europske posjede. Isto je napravio i s Maksiminovim posjedima nakon bitke kod Hadrianopola nakon koje je Maksimin protjeran u Aziju. Licinije je oženio Konstantinovu polusestru Konstanciju i jačao svoj položaj. Nakon što mu je car Konstantin oduzeo Panoniju i Meziju nastupilo je kratkotrajno primirje okončano 324. godine bitkama kod Hadrianopola i Hrizopola čime je Konstantin ostao jedini car, a Licinije je zatočen u Solunu gdje je godinu nakon presudne bitke i pogubljen, <https://www.britannica.com/biography/Licinius> (24.travnja 2021.).

⁵² S. Parvis, 2009, 76-77.

Antiohiji. Neki izvori, pak, tvrde da su obojica istovremeno bila biskupima te da se vodila borba za veći utjecaj i to između Eustahija i Paulinija. Nakon što je carev službenik pronio obavijest o sinodu isti je i počeo s održavanjem na zimu 324. ili 325. godine, svakako prije proljeća 325. godine.⁵³ Sinod je bio protuarijanski, formirano je novo vjerovanje temeljeno na *He Philarchosu* koje nije imalo poveznica s nicejskim vjerovanjem koje je formirano samo par mjeseci nakon, pa se doima da je ovaj sinod, gledajući iz sadašnje perspektive, pozvan samo radi osude Arijevog nauka, a ne zbog formiranja kršćanske istine ili dogme. Naravno, bilo je određenih biskupa koji se nisu slagali s odlukama antiohijskog sinoda pa je odlučeno da se ekskomuniciraju Euzebij Cezarejski, Teodot Laodikejski i Narcis Neronijski. Ipak, ova odluka je privremeno stopirana kako bi im se dalo još malo vremena da razmisle prije Niceje. Čitavi popis odluka je imao formu pisma naslovljenog na patrijarha Aleksandra u kojem je isti prikazan kao žrtva arijanske struje.⁵⁴ Zanimljiva je i teza da je jedan od razloga sazivanja sinoda bilo i imenovanje antiohijskog biskupa što opet možemo dovesti u vezu s borbom protiv Arija. Neki gorljivi pobornici Arija, kao što je Paulinije Tirski, nisu uopće došli na sinod iako je bilo nepisano pravilo da se moraju pojaviti upravo zbog straha da im se ne dogodi ono što i njihovim istomišljenicima Euzebiju Cezarejskom, Teodotu Laodikejskom i Narcisu Neronijskom. Patrijarh Aleksandar osobno nije došao u Antiohiju jer bi aleksandrijski biskup samo u iznimnim situacijama napustio stolni grad, a za ishod se u ovom slučaju očito nije bojao jer je imao većinu biskupa na svojoj strani i što je još vjerojatno važnije – cara.⁵⁵

Konačna odluka oko budućeg postupanja s Arijevim učenjem je ubrzo došla na dnevni red. Nekolicina biskupa je, kao što je ranije navedeno, inzistirala da se koncil sazove u Ankari jer se ona činila kao savršen izbor. Naime, bila je važnim gradom u Nikomediji gdje je stolovao

⁵³ S. Parvis, 2009, 77-78; usp. R. P. C. Hanson 1988, 146.

⁵⁴ S. Parvis, 2009, 76-79; R. P. C. Hanson, 1988, 146.

⁵⁵ R. P. C. Hanson, 1988, 148-149.

Arijeva pristaša Euzebij, ali je bila okružena s pokrajinama koji su bile na oprečnoj strani, bila je dobro prometno povezana, imala je kulturni status još od apostolskih vremena i bila je sjedištem važnog sinoda 314. godine. Možda se car za Niceju odlučio iz jednostavno pragmatičkog razloga, a to je blizina jer bi mu do Ankare trebala do tri dana puta dok do Niceje ima svega par sati. Neki biskupi kao Aleksandar Bizantski i Eotropije Hadrianopoljski su odluku o prebacivanju shvatili i osobno buduću da se nisu pojavili u Niceji.⁵⁶ Koncil u Niceji nije samo bitan zbog rasprave oko arijanizma, iako ga je to najviše obilježio. On je, naime, prvi pokušaj da se sazove generalni sabor na kojem je trebao prisustvovati dotad neviđen broj biskupa cijelog kršćanskog svijeta: od Europe do Azije. Saborom je, kako nam govori većina povijesnih izvora, predsjedao carev odani biskup Osije. Teško je, odnosno gotovo nemoguće precizno odrediti točan broj biskupa koji su prisustvovali, ali pogledom na izvore koji pišu o koncilu taj bi broj mogli ograničiti između 250 i 300 biskupa.⁵⁷ Sam tijek koncila je obavijen velom tajne; ne zna se tijekom i način održavanja bilo službeni od nekog zapisničara ili neslužbeni u vidu nekog teologa, svećenika ili povjesničara. Jedino što je zapravo ostalo da bi se mogla složiti neka priča su donesene odredbe i nova vjeroispovijest koja jasno negira Arijevu ideju o Kristovoj podložnosti Ocu te određena dijela koja ne pišu direktno o koncilu već ga se samo fragmentarno dotiču, kao npr. Euzebijovo djelo „Konstantinov život“ u kojem autor piše da je zapravo car otvorio zasjedanje svojim govorom. Ono što je još zanimljivo, a isto se tiče Euzebija, jest njegovo pismo upućeno crkvi u Cezareji u kojem im objašnjava novonastalu vjeroispovijest i u kojem su odbačena Arijeva shvaćanja Kristove naravi. Naime, Euzebij kao jedan od najobrazovanijih i utjecajnijih teologa od svih okupljenih na koncilu, kao gorljivi Arijev pristaša također je pod pritiskom cara i antiohijske odluke da ga se ekskomunicira stavio svoj potpis na odluke sabora. Osim Euzebija kratko se na zbivanja na koncilu osvrnuo i Eustahije

⁵⁶ R. Williams, 2002, 67; S. Parvis, 2009, 76-77, 81.

⁵⁷ R. P. C. Hanson, 1988, 154-156; R. Williams, 2002, 67

Antiohijski koji piše o porazu arijanske struje kao i Atanazije u svom pismu afričkim biskupima.⁵⁸ Očekivano, neki od Arijevih pristaša su ostali i dalje na njegovoj strani, kao Sekundus i Teonas koji su odmah po završetku koncila protjerani s Istoka da bi carevom odredbom, niti desetljeće nakon koncila, bili vraćeni. Ista sudbina je dočekala i Euzebija Nikomedijskog unatoč tome što ga je sam car nazivao svecem tijekom koncila, da bi ga samo tri mjeseca nakon protjerao i to vjerojatno u Galiju.⁵⁹ Mogući razlog tome može biti da je Euzebije održavao kontakt s osuđenim Arijem jer se objašnjenje da je svoje mišljenje o Božjoj naravi promijenio pod prisilom samo nameće. Interesantno je da postoje određene indikacije da je i otac hereze, Arije, protjeran negdje na područje Ilirika, što može biti znakovito za potencijalno upoznavanje „hrvatskih“ krajeva s herezom. Bilo kako bilo, pitanje arijanizma i dogme oko Kristove naravi je formalno riješeno, Crkva si je kupila mir na određeno vrijeme, ali slovo na papiru nije moglo tek tako zaustaviti širenje arijanskih ideja.⁶⁰

4. OD NICEJE DO ARIJEVE SMRTI

Godine koje su uslijedile nakon Nicejskog koncila su pune događaja koji su zapravo pokazali kako su odluke donesene na koncilu bile samo formalnog karaktera. Jedan od najvažnijih postnicejskih događaja je svakako bila situacija vezana uz Euzebija Cezarejskog i Eustahija Antiohijskog, a još je važno nadodati da su se u Crkvenim sporovima na suprotnim stranama često znali naći Arijeve i Aleksandrove pristaše pa čak i kad se nije radilo o arijanskoj teologiji ili odlukama iz Niceje.⁶¹ Sukob Euzebija i Eustahija je već počeo u jesen 325. godine, odmah nakon koncila, a zanimljivo je da se u izvorima, koji nam ostavljaju trag o sukobu, nigdje ne

⁵⁸ R. P. C. Hanson, 1988, 157-160.

⁵⁹ R. P. C. Hanson, 1988, 172-173; S Parvis, 2009, 94-95.

⁶⁰ R. P. C. Hanson, 1988, 173, 178.

⁶¹ S Parvis, 2009, 96; L. Ayres, 2004, 100-101.

spominje Arije i njegova teološka ostavština. Također, nužno je napomenuti i teško za ne primijetiti kako dolazi do rebalansa snaga te kako zapravo nicejske odluke i careve riječi izgledaju kontradiktorno u svjetlu ovog sukoba. Potonji je kulminirao 327. godine sinodom u Antiohiji nakon kojeg je Eustahije razriješen biskupske časti kao i oni koji su ga podržavali. Nekoliko razloga se navodi kao uzrok. Prema Atanaziju su to neprilični komentari na račun careve majke Helene Auguste, za Sokrata je to bio otklon prema sabelijanizmu,⁶² a ostali izvori ovu sliku često upotpunjuju s kršenjem celibata i ostalim nemoralnim stvarima koje ne priliče crkvenjaku.⁶³ U svjetlu ovakvih događanja otvorilo se i pitanje o Arijevoj sudbini. Odgovor se može potražiti u Konstantinovu pismu iz, pretpostavlja se, 327. godine. Car u pismu poziva Arija da dođe na suđenje koje se trebalo održati u Nikomediji pritom se iščuđavajući zašto se oglušio na prethodni poziv. Za prvi poziv upućen Ariju nažalost nema izvora, ali se može pretpostaviti da je antiohijskim sinodom odlučeno ili predloženo da se Arije vrati i javno pokaje za svoju teologiju. Dodatni razlog carevog pisanja Ariju može biti i to što ga je vlastita sestra Konstancija upoznala s nekim arijanskim svećenikom koji je, prema Rufinu⁶⁴ uvjeravao cara da se nicejski i arijanski nauk ne razlikuju u tolikoj mjeri.⁶⁵ Osim toga, ne smije se zaboraviti njen odnos s Euzebijem Nikomedijskim koji je zasigurno imao utjecaja na nju, ali i kojem je možda ostala dužna protuuslugu jer je Euzebije odgovarao cara od odluke da ubije njenog muža Licinija. Nove crkvene odluke u kombinaciji s obiteljskim pritiskom su nagnale cara da pruži

⁶² Sokrat je bio bizantski povjesničar iz 5. stoljeća koji je veći dio svog opusa posvetio Crkvenoj povijesti, <https://www.britannica.com/biography/Socrates-Byzantine-historian> (25. travnja 2021.).

⁶³ S. Parvis, 2009, 101-103; L. Ayres, 2004, 101; R. Williams, 2002, 74.

⁶⁴ Rufin je bio rimski povjesničar, svećenik i teolog koji je djelovao u drugoj polovici 4. i prvoj polovici 5. stoljeća. Najpoznatiji je po prevođenju teoloških dijela s grčkog na latinski i to u vremenu kada poznavanje grčkog na Zapadu jenjava, <https://www.britannica.com/biography/Tyrannius-Rufinus> (26. travnja 2021.).

⁶⁵ Rufinus, *H.e.* I.11; PL 21 482C-184C.

Ariju drugu priliku.⁶⁶ Prema nekim izvorima, vrativši se iz izgnanstva skupa s Euzijem,⁶⁷ Arije je pred carem i njegovim crkvenim savjetnicima priznao Krista kao, kako i govori nicejsko vjerovanje, „rođenog od Oca prije svih vjekova“, ali o Kristovoj istobitnosti s Bogom nije govorio. Navodno je caru i ovo bilo dovoljno da ga zadovolji pa je pisao patrijarhu Aleksandru da ponovno primi Arija i Euzija u okrilje Crkve, što je i potvrđeno na saboru u Bitiniji. Međutim, čini se da su podaci u izvorima pomiješani. Ovakve odluke neodoljivo podsjećaju na sabore iz Tira i Antiohije koji su se održali 335. odnosno 341. godine. Broj od 250 biskupa je također vjerojatno izmišljen da odluka dobije na važnosti i da se brojčano može suprotstaviti koncilu u Niceji. No, u navodima da je Euzebije pomogao Ariju i da je želio što prije riješiti njegov oprost na nekom od sinoda zasigurno ima istine.⁶⁸ U jeku Arijevog povratka i svih nabrojanih događaja, u travnju 328. godine umire aleksandrijski patrijarh Aleksandar. Na upražnjenu stolicu je uz žestoku opoziciju postavljen Atanazije.⁶⁹ Budući da za nastavak događaja Atanazijeva karijera i ustoličenje nije toliko bitno, za rezime je najbolje upotrijebiti Hansonovu izjavu da je „Atanazije zaista i izabran za patrijarha, ali ne jednoglasno i uz opravdane sumnje u zakulisne igre.“⁷⁰ Međutim, navodi iz izvora da je Euzebije želio što prije sazvati sinod da Arije stekne oprost se i ostvarila krajem 328. godine u Bitiniji. Najvažnija točka dnevnog reda je, naravno, bila Arijeva rehabilitacija podržavana i od strane cara, ali novoizabrani patrijarh Atanazije nije popuštao unatoč ogromnom pritisku. Na arijansku stranu su tada stali i melicijanci koji su s Atanazijem dijelili međusobni animozitet. Skupa s Euzebijem

⁶⁶ R. Williams, 2002, 74-75; S. Parvis, 2009, 104-105.

⁶⁷ Euzije je bio aniohijski biskup, sljedbenik arijanizma, blizak prijatelj s Arijem i jedan od biskupa koje je prognao Aleksandar Aleksandrijski 320. godine, <https://www.studylight.org/dictionaries/eng/hwd/e/euzoius-arian-bishop-of-antioch.html> (01. srpnja 2021.).

⁶⁸ R. Williams, 2002, 75.

⁶⁹ R. Williams, 2002, 75; L. Ayres, 2004, 102.

⁷⁰ R. P. C. Hanson, 1988, 249.

Nikomedijskim su radili na svrgavanju Atanazija, a ta kampanja je postala fokus crkvenih zbivanja idućih godina na Istoku, prekrivajući tako ostale crkvene događaje pa i Arijev život.⁷¹ Teško je sa sigurnošću reći gdje je Arije proveo period do 335. godine kada se ponovno počinje otkrivati njegovo djelovanje, ali najindikativnije je da je otišao u rodnu Libiju. Tome u prilog ide već spomenuto carevo pismo upućeno još 327. godine kada ga je pozvao iz izgnanstva u rodnu zemlju ako sve prođe dobro. Nadalje, znamo da je Atanazije bio u službenoj posjeti u Libiji 331./332. godine zbog ojačanog pokreta koji je prijetio novim problemima. Ovakva situacija je lako zamisliva pogotovo ako se Arije zaista vratio u Libiju, jer su upravo tamo bili njegovi najodaniji i najstariji sljedbenici.⁷² U ovom periodu nemamo nikakvih naznaka o ponovnim pokušajima da se Ariju pruži oprost, pa on sam piše Konstantinu pismo u kojem nudi da će ponovno javno izreći nicejsko vjerovanje. Arijeva greška je bila, pokazat će se, što je u pismu često naglašavao velik broj sljedbenika u Libiji što je Konstantina, s pravom ili ne, nagnalo da pomisli da mu Arije prijeti šizmom što si car nikako nije htio priuštiti. Tada Konstantin mijenja svoje ponašanje i retoriku prema Ariju nazivajući ga Aresom koji želi razdor i nasilje te osuđujući njegovu „grešnu“ teologiju. Na kraju pisma car mu se obratio i na osobnoj razini nazivajući ga starim, potrošenim i beživotnog izgleda.⁷³ Situacija je u najmanju ruku bila zbunjujuća. Naime, Arije je dobio mogućnost djelovanja u rodnoj zemlji carevim dekretom, ali mu to nije bilo potvrđeno sinodom od strane Crkve. Arijeve pristaše u Libiji su, logički, smatrali da njegova rehabilitacija samo formalno nije riješena upravo zahvaljujući carevoj odluci. Imajući iza sebe većinu libijskog svećenstva i carevo dopuštenje o službi, očekivano je bilo da će morati djelovati na neki način da mu i Crkva da formalni oprost. Međutim, Konstantin je u ovom vidio pokušaj stvaranja odvojene Crkve i u ediktu kojeg je priložio uz pismo nalaže

⁷¹ R. Williams, 2002, 75-76; L. Ayres, 2004, 102.

⁷² R. Williams, 2002, 76.

⁷³ za detaljniji Konstantinov opis Arija v. str. 4; R. Williams, 2002, 77.

spaljivanje svih Arijevih spisa kao i Porfirijevih⁷⁴ te naređuje pogubljenje svih onih koji ne predaju spise ili kopije istih ako im se pronađu u posjedu. Car pismo zaključuje ponovnim pozivom upućenim Ariju da se javno pokaje i odbaci svoja uvjerenja.⁷⁵

Nakon prihvaćanja carevog poziva sve je konačno bilo spremno za sinod na kojem se trebala donijeti odluka o oprostima Ariju. Car je zamislio da se sinod održi u Jeruzalemu u sklopu posvećenja nove crkve 335. godine, ali se on ipak održao u Tiru u dva navrata s prekidom kada je trebalo prisustvovati otvorenju nove crkve u Jeruzalemu. Uz odluku vezanu za Arija, na ovom sinodu se također trebala donijeti odluka o smjeni Atanazija koji je uz optužbe o nepravdom ustoličenju dobio optužnicu i za ubojstvo biskupa Arsenija, koji je naknadno pronađen živ i zdrav, te za seksualni odnos s nekom prostitutkom, koja prilikom prepoznavanja nije mogla izdvojiti Atanazija tako da su te dvije optužnice odbačene. Na sinodu je bilo oko šezdeset biskupa uključujući Euzebija Nikomedijskog, Teognisa i Marisa te dvojicu biskupa iz Ilirika, Arijevih učenika, Ursacija iz Singidunuma i Valensa iz Murse.⁷⁶ Upravo u kratkotrajnom prekidu sinoda, dok je dio biskupa bio u Jeruzalemu, Konstantin je pismeno sugerirao da se Ariju poda potpuni oprost. Isti sadržaj u pismu je poslan Atanziju u Aleksandriju s nadom da će patrijarh prihvatiti „ujedinjenje“, no on je osobno otišao u Konstantinopol žaliti se caru. Ovakav Atanzijev postupak se pokazao kao loš potez jer je prognan, a biskupska stolica u Aleksandriji je ostala upražnjena. Tada je u Aleksandriji zavladao kaos, izbili su nemiri, a povratniku u grad, Ariju, tamošnje svećenstvo nije dopustilo ponovno obavljanje svojih dužnosti, unatoč odluci sinoda.⁷⁷ Situacija se nastavila svakodnevno pogoršavati, a car je čak ponovno posumnjao da Arije širi klicu nemira. Međutim, od formalnih optužbi nije bilo ništa,

⁷⁴ Porfirije je bio sirijski filozof kritički nastrojen prema Crkvi <https://www.britannica.com/biography/Porphiry-Syrian-philosopher> (28. travnja 2021.).

⁷⁵ R. Williams, 2002, 77-78.

⁷⁶ R. Williams, 2002, 78; S. Parvis, 2009, 124-125.

⁷⁷ R. Williams, 2002, 79; S. Parvis, 2009, 126-127.

a zbog ovakve situacije i poteza Marcela Ankarskog bio je nužan novi sabor. Naime, Marcel je bio biskup u Ankari, teološki blizak Pavlu iz Samosate,⁷⁸ izraziti protivnik arijanstva, blizak s Atanazijem, pisao je protiv Asterija, a ono što je posebno naljutilo cara je to što je Marcel odbio doći u Jeruzalem na svečano otvorenje nove crkve jer je znao da će tamo biti Arije. Novi sinod je sazvan u Konstantinopolu za 13. obljetnicu carevog dolaska u novu prijestolnicu. Sinod se održao na ljeto 336. godine, Marcel je proglašen krivim i svrgnut, a car je još jednom ispitao Arija koji je prihvatio nicejsko vjerovanje.⁷⁹ Dan prije samog početka proslave careve 13. obljetnice, Arije naglo umire i to na prilično sramotan način, u javnom zahodu i to vjerojatno od srčanog udara, što su njegovi protivnici smatrali Božjom voljom. Njegova smrt nije utjecala na careve i odluke održanih sinoda, ali je svakako označila kraj jednog modus operandija kojeg su koristili Arijevi pristaše da bi se obračunali sa svojim neistomišljenicima i protivnicima oko bilo čega, a ne samo teologije. Tako Arijeva smrt zapravo postaje oružje u rukama njegovih odnosno Euzebijeve protivnika.⁸⁰

Zaključno, period od Niceje do Arijeve smrti je obilježen nevjerojatnim promjenama sreće koja je bila uvjetovana mnogostrukim faktorima. Nakon povratka iz progonstva kojeg su doživjeli, Arijeve pristaše su se brzo uspjeli konsolidirati i preuzeti kontrolu nad Crkvom na Istoku. Prvi korak k tome je svakako bilo protjerivanje Eustahija uz intenzivno djelovanje dvojice Euzebija; Cezarejski je pokrenuo postupke protiv Eustahija, dok su mu veze Nikomedijskog pomagale na dvoru i sudu iako se on sam još tada nije vratio iz progonstva. Nakon smrti patrijarha Aleksandra i povratka Euzebija Nikomedijskog, arijanci su doveli sebe u jaku poziciju pa su mogli početi s obračunavanjem protiv starih neprijatelja. Većina stare proaleksandrove strane

⁷⁸ Pavao iz Samosate je bio biskup, kasnije proglašen heretikom zbog vjerovanja da je Isus bio čovjek koji je postao Bog, a ne da se Bog utjelovio po Isusu <https://www.britannica.com/biography/Paul-of-Samosata> (28.travnja 2021.).

⁷⁹ R. Williams, 2002, 79-80.

⁸⁰ S. Parvis, 2009, 132-133.

je bila protjerana do početka 330-ih, a najviše su izdržali Aleksandar iz Konstantinopola, Marcel i Atanazije. Druga dvojica su nadživjela i Konstantinovu smrt pa su se kasnije vratila na Istok postajući kamen temeljac novog saveza.⁸¹

5. KONSTANTINOVA SMRT I NOVI SINODI

5.1 POVRATAK I ODLAZAK PROGNANIH; RAZDOBLJE DO 341. GODINE

Nakon Konstantinove smrti 337. godine štošta se promijenilo. Vlast je ostavio trojici sinova Konstantinu II., Konstansu i Konstanciju te nećaku Dalmaciju, a svi protjerani biskupi su dobili dopuštenje da se vrte u svoje biskupije pa tako i Atanazije. Konstantin II. je pisao u Aleksandriju pripremajući ih na povratak njihovog biskupa. Budući da su carevi sinovi još uvijek bili prilično mladi, teško je povjerovati u mogućnost da je odluka Konstantina II. o povratku Atanazija bila presudna. Vjerojatnija je mogućnost da je protjerani biskup imao blagoslov i od ostalih moćnika Istoka kao što je bio Konstantinov prefekt pretorija Flavije Ablabije.⁸² Ono što je zanimljivo oko njegovog povratka jest vrijeme koje mu je trebalo da se zaista vrati u Aleksandriju. Iz Trier, u kojeg je bio protjeran, do Aleksandrije treba maksimalno dva mjeseca dok je on došao za pet. Pretpostavlja se da je putem svraćao u gradove uspostavljajući saveze za daljnje djelovanje. Išao je preko Ilirika i Dacije pa se tada vjerojatno vidio i s Konstancijem koji je bio u Meziji. Nastavio je preko Nikomedije i Niceje pa se, došavši do Ankare, po prvi put nakon tirkog sinoda vidio s Marcelom. Također, išao je do Sirije i Palestine te se konačno, u studenom 337. godine, vratio u Aleksandriju.⁸³

Odmah po Atanazijevom i Marcelovom povratku većina proarijanskih biskupa su se okupili na poziv Konstancija u Konstantinopolu i to iz dva razloga. Primarno, cilj je bio maknuti

⁸¹ S. Parvis, 2009, 132-133.

⁸² R. P. C. Hanson, 1988, 265-266; S. Parvis, 2009, 136-138.

⁸³ R. P. C. Hanson, 1988, 266; S. Parvis, 2009, 139-142.

tamošnjeg biskupa Pavla te ga zamijeniti s Euzebijem Nikomedijskim, što je i napravljeno. Nakon izbora novog biskupa, Konstancije je napustio grad, a biskupi su ostali da zajedničkim snagama pokušaju ponovno svrgnuti Atanazija i Marcela. Napisali su pismo upućeno prvenstveno rimskom biskupu, papi Juliju, ali je vjerojatno ono cirkuliralo i u javnosti. Također, plan je bio, kako se i u pismu navodi, da umjesto Atanazija aleksandrijski biskup postane Pist.⁸⁴ U proljeće 338. godine biskupi okupljeni oko Euzebija šalju i carevim sinovima pismo istog sadržaja.⁸⁵ Atanazije je zatim sazvao lokalni sinod da se sastavi obrambeno pismo Konstantinu II. i Konstansu te Juliju u Rim. Nakon sinoda odlazi u Kapadokiju kod Konstancija da mu osobno saopći obranu i da se nađe s Marcelom koji je bio tamo i kojem je prijetila ista sudbina. Iz Rima je stigao isti odgovor Euzebijevoj i Atanazijevoj strani: Julije je zagovarao novi sabor koji se trebao održati u Rimu. Smirivanje situacije se nije naziralo, a to je i dokazao skup u Antiohiji. Njega su organizirali Euzebijeve pristaše, arijanci i vjerojatno melicijanci u svrhu svrgavanja Atanazija i Marcela. Argumenti su bili na njihovoj strani: vratili su se na mjesto biskupa nezakonito i bez službenih odluka, pri povratku i njihovu izabiranju su izbijali neredi te su kažnjavali svoje neistomišljenike degradiranjem na niže pozicije. Atanazije i Marcel su ponovno protjerani, obojica su došla u Rim, a papa Julije ponovno piše Euzebiju o hitnosti novog sabora budući da na prvo pismo nije dobio odgovor.⁸⁶

Paralelno s napetom crkvenom situacijom rasla je i ona u samom Carstvu. Naime, 340. godine Konstantin II. je zaželio teritorij brata Konstansa, započeo je invaziju koja je nesretno završila po njega jer je poginuo u jednoj od bitaka. Nakon što je riješio probleme s bratom, Konstans odlazi u Rim gdje na nagovor Atanazija i Marcela piše Konstanciju o nužnosti što skorijeg rješavanja spora. Također, Julije po treći put piše Euzebiju s tim da mu je ovaj put postavio

⁸⁴ R. P. C. Hanson, 1988, 266-267; S. Parvis, 2009, 147.

⁸⁵ Dalmacije je već bio mrtav stoga su ostala samo trojica sinova kao nasljednici, https://pantheon.world/profile/person/Flavius_Dalmatius/ (22. lipnja 2021.)

⁸⁶ R. P. C. Hanson, 1988, 267-268; S. Parvis, 2009, 147-148.

ultimatum da skupa s ostalim biskupima dođe u Rim do ožujka 341. godine. Da jabuka ne pada daleko od stabla potvrđuje nam činjenica da je, slično kao i njegov otac u Jeruzalemu, zaželio da se novi sinod održi u Antiohiji u danima kada bi se trebala održati posveta novoizgrađene crkve, što se i dogodilo.⁸⁷

5.2 ANTIOHIJA, RIM I SERDIKA

Godine 341. oko devedeset biskupa se okupilo u Antiohiji, kako je već naglašeno, povodom posvećenja nove crkve, ali i da bi se riješili novi-stari problemi s Atanazijem i Marcelom. Ovim sinodom je predsjedao, kao i u onim u Tiru, antiohijski biskup Flacilije. Glavni protagonisti su bili bivši Nikomedijski biskup Euzebije Konstatinopolski, Maris Kalcedonijski, Narcis Neronijski i Akakije koji je naslijedio Euzebija na biskupskoj stolici u Cezareji, a Marcelove i Atanazijeve gradove su predstavljali novo izabrani biskupi Bazlije Ankarski i Grgur Aleksandrijski. Ovaj sinod je brojčano bio najveći još od Nicejskog koncila iz 325. godine.⁸⁸ S teološke strane, antiohijski sinod je stvorio tri nove vjerske istine. Prvu započinju s navodom da oni, tu prisutni, nisu sljedbenici Arija za što im je osnovni argument protupitanje „kako da biskupi slijede običnog svećenika“, ali nigdje nisu odbacili njegove teološke postavke. Oni doista u izlaganju govore o Bogu i Kristu kao da su obojica rođena „prije svih vjekova“, ali slično je govorio i Arije. On je smatrao da je Bog preko Krista zapravo sve stvorio tako da je Krist također postojao prije svega, ali je držao da je bilo vrijeme kad je Bog bio sam prije stvaranja svijeta. Također nadodaju i potvrđuju svoju vjeru u Duha Svetoga.⁸⁹ Druga donesena odluka u povijesti je poznata kao „posvetno vjerovanje“ i ona je u teološkom aspektu najvažnija točka ovog sinoda jer se njome govori da je Isus iste naravi kao Bog i da nije postojalo vrijeme u kojem Isus nije postojao. Ovakve formulacije vjere se potpuno kose s arijanskim, ali u njima

⁸⁷ S. Parvis, 2009, 148-149.

⁸⁸ R. P. C. Hanson, 1988, 284-285; S. Parvis, 2009, 163-164.

⁸⁹ R. P. C. Hanson, 1988, 285; S. Parvis, 2009, 170-171.

ima određenih izjava s kojima bi se arijanci složili. Naime, znakovito je da se u vjerovanju da naslutiti svojevrsna nejednakost u Svetom Trojstvu jer se o svakom piše zasebno i posebnim redom. Na kraju formulacije proklinju se svi koji smatraju da je bilo vremena kada Krista nije bilo i svi oni koji naučavaju i misle drugačije nego što je uređeno ovim vjerovanjem.⁹⁰ Što se tiče trećeg vjerovanja, ono je zapravo bilo obrana od optužnice za sabelijanizam i za povezivanje s Marcelom. Ovo vjerovanje je izrekao tijanski biskup Teofranije, a ono se ne razlikuje od drugog antiohijskog vjerovanja već na kraju samo proklinje Marcela, Sabelija i Pavla iz Samosate te one koji budu s njima i mislili kao oni. Za pretpostaviti je da je Teofranije bio optužen kao jedan od sljedbenika Marcela pa mu je ovaj sinod usput bilo i suđenje.⁹¹

Osim teoloških pitanja na sinodu se trebala donijeti i odluka o rješenju situacije s papom Julijem. Pismo upućeno Juliju ima osnovnih sedam točaka u kojem ga Istočni biskupi pasivno napadaju. Prvi argument je taj da Rim jest zaista mjesto gdje su apostoli Petar i Pavao naučavali, ali da to Rimu nikako ne može dati primat, napose što su ona obojica zapravo došli s Istoka gdje im je matični kraj. Nadalje, pišu da je svaki biskup i grad u kojem on stoluje jednak bez obzira na veličinu grada i broj crkava. Uz to, Julije je napadnut iz razloga što je primio Atanazija i Marcela i to bez da se osvrnuo o novoizabranom aleksandrijskom biskupu Pistu te zato što je sam predao ultimatum bez supotpisa drugih biskupa sa Zapada i što je pismo naslovio samo na Euzebija. Također, odlučno odbacuju optužbe koje ih povezuju s Arijem tvrdeći da je on dokazao svoju pravu vjeru, da je sazivanje sinoda u Rimu nepotrebno jer je sudbina Atanazija i Marcela već odlučena i da biskupi s Istoka nemaju namjeru dolaziti u Rim sve dok i Julije ne ekskomunicira Atanazija i Marcela.⁹²

⁹⁰ R. P. C. Hanson, 1988, 285-287; S. Parvis, 2009, 172-173.

⁹¹ R. P. C. Hanson, 1988, 289; S. Parvis, 2009, 173-174.

⁹² S. Parvis, 2009, 165-166.

U ovakvoj situaciji sabor u Rimu se ipak održao, ali u puno manjem obimu nego što je to bilo zamišljeno i to između dva veća sabora, onog u Antiohiji i u Serdici 343. godine. Na njemu se okupilo oko pedeset talijanskih biskupa koji su gajili nadu da će doći njihove kolege s Istoka, a saborom je predsjedao prezbiter Vito. Očekivano i sukladno pismu koje je sastavljeno na saboru u Antiohiji, Euzebije i ostatak biskupa s Istoka se ipak nisu pojavili u Rimu već je do Rima stiglo nekoliko prezbitera s Istoka koji su nosili navedeno pismo. Došavši u Vječni grad, Istočnjaci nisu zatekli Marcela koji ga je već napustio jer je bio svjestan da je nemoguća misija da se on i Atanazije ne proglase krivim. Ipak, vjerojatno na prisilu Julija, Marcel je ostavio pisanu izjavu o odricanju od svojih teoloških ideja.⁹³ Julije je odgađao pokazivanje antiohijskog pisma talijanskim biskupima jer je u njemu još uvijek tinjala nada da će se sinodu pridružiti i kolege s Istoka. Međutim, nakon dugog odgađanja morao im je otkriti sadržaj pisma na kojeg su ostali zgroženi zbog drskosti i bezobrazluka. Na njima je ostalo samo pitanje hoće li prihvatiti odluku iz Antiohije da se protjeraju Atanazije i Marcel ili će nastaviti odnose s njima odbijajući tako priznati odluke s prethodnog sabora. Odlučeno je da neće prihvatiti odluke iz Antiohije, a papa Julije odluku u pismu argumentira riječima da Istočnjaci nisu došli u Rim na sabor kojeg su predložili (ne lokaciju nego sabor općenito), da se nisu s poštovanjem odnosili prema rimskim poslanicima na Istok i da se prema kolegama na Zapadu u pismu odnose s velikom dozom drskosti i bez poštovanja. Nakon rimskog sinoda, situacija je ostala status quo; ništa se nije promijenilo, odluka definitivno nije bila konačna i nije vezala nikog van Italije.⁹⁴

Početakom 342. godine biskupi Narcis Neronijski, Maris Kalcedonijski, Teodor Heraklejski i Marko iz Aretuze su došli na dvor cara Konstansa u Trier. Njega su obavijestili o nekim odlukama sa sinoda u Antiohiji, a usputno su mu pritisak radili i papa Julije i trierski biskup Maksimin. Budući da je carev brat Konstancije bio okupiran borbom protiv Perzije, potez oko

⁹³ S. Parvis, 2009, 192-193.

⁹⁴ S. Parvis, 2009, 196.

preuzimanja inicijative da se riješi spor između Istoka i Zapada je pao na Konstansa. Kao grad u kojem će se održati novi sabor je izabrana Serdika, današnja Sofija u Bugarskoj, kao pomno odabrana točka susreta na granici između Istoka i Zapada otprilike svima jednako udaljena.⁹⁵ Prema povijesnim izvorima, biskupi s Istoka nisu toliko ni htjeli novi sinod koliko su to željeli Zapadnjaci i to u prvom redu već spomenuti Maksimin, Potasije Milanski, Osije Kordobski, Fortunacije iz Akvileje i Vincent iz Kapue. Zanimljivo je da Julije nije poslao jaku delegaciju već obične prezbitere Arhidama, Filoksenija i Lava pa se smatra da je neformalni vođa Zapadnjaka bio Osije. Najeminentnija imena s Istoka su bili novoizabrani antiohijski biskup Stjepan, Valens, Ursacije, Narcis, Maris, Teodor i Bazilije Ankarski. Iako je Konstans preuzeo inicijativu, Konstancije nije ostao ravnodušnim na crkvena događanja. On je poslao svoju delegaciju da prati biskupe iz njegovog dijela Carstva i to odane ljude, Strategija Muzonijana i Hesihija.⁹⁶

Sinod u Serdici, na kojem je bilo oko 170 biskupa, je zapravo prema zamisli Konstansa i dijela biskupa trebao biti novi ekumenski koncil, međutim više je sličio na običan susret negoli na sinod iz koje god perspektive da pogledamo, Istoka ili Zapada. Biskupi s Istoka su odsjeli zajedno u nekoj palači, a dvojica od njih, Arije Palestinski i Asterije Arapski, su se odvojili i prišli Zapadnjacima. Nakon prvog problema prouzročenog mijenjanjem strana, Istočni biskupi su odbijali išta početi dogovarati dok se tu nalaze oni koji su na sinodima ekskomunicirani. Također, papa po prvi puta u povijesti ide tako daleko da propitkuje odluke sinoda održanih na Istoku, a ni jedni ni drugi nisu se smatrali dostojnima i valjanima da ocjenjuju i revidiraju odluke koje su donijeli svaki na svojim saborima.⁹⁷ Nedugo nakon samog početka sinoda, Istočni biskupi su dobili vijest o Konstancijevoj pobjedi nad Perzijancima što im je poslužilo kao

⁹⁵ R. P. C. Hanson, 1988, 293.

⁹⁶ R. P. C. Hanson, 1988, 293-295; S. Parvis, 2009, 206-207.

⁹⁷ R. P. C. Hanson, 1988, 295-296.

paravan za bijeg sa sinoda na kojem svakako nisu više htjeli biti. Frustrirani ovakvim ishodom, i jedna i druga strana su krenuli s najtežim osudama i odlukama protiv drugih. Biskupi s Istoka su ekskomunicirali najvažnije predstavnike Zapada nazivajući ih sabelijancima, ali su isto i napravili Zapadnjaci optuživši kolege s Istoka za arijanizam. Biskupi sa Zapada su ostali još neko vrijeme u Serdici, napravili osam dokumenata koji su uglavnom bili ispunjeni optužbama za biskupe s Istoka.⁹⁸ Nakon sinoda u Serdici stvari se nisu pretjerano promijenile, ostavljen je jaz između Istoka i Zapada, a pitanje arijanizma nije još bilo gotovo i trebala su još proći desetljeća da se na Istoku to i promijeni.

6. VRHUNAC ARIJANIZMA

Unatoč tome što se činilo da će događaji iza Serdike samo dodatno pogoršati ionako narušen odnos Istoka i Zapada, obje strane su shvatile da su u svojim nastojanjima otišle ipak malo predaleko. Sukladno takvim razmišljanjima bili su spremni na određeno djelovanje koje bi ih odvelo ka pomirenju. Prvi znakovi zbližavanja su se dogodili oko Uskrsa 344. godine kada su dvojica biskupa sa Zapada, Eufkrat iz Kolna i Vincent iz Kapue, stigli u Antiohiju gdje je antiohijski biskup pokušao namjestiti dokaze Eufkratu oko kršenja celibata. Međutim, njegova je namjera otkrivena i maknut je s biskupske stolice. Nakon toga događaja, car Konstancije je bio spremniji poslušati prijedloge sa Zapada jer mu je s ovim događajem poljuljano povjerenje koje su dotad bezgranično uživali biskupi s Istoka. Valja još napomenuti kako je samo godinu iza delegacija biskupa iz Antiohije krenula put Zapada.⁹⁹ Prije no što se da opis odlaska na Zapad, točnije u Milano, bitno je spomenuti jedan događaj koji uključuje ključnog protagonista crkvene povijesti, Atanazija, a koji se odigrao između Uskrsa 344. i odlaska antiohijskih biskupa u Milano. Dakle, nedugo nakon Uskrsa 344. godine, car Konstans je „predložio“, uz

⁹⁸ R. P. C. Hanson, 1988, 296-299.

⁹⁹ R. P. C. Hanson, 1988, 306-307; L. Ayres, 2004, 126-127.

vjerojatnu prijetnju ratom, svom bratu Konstanciju da poda oprost Atanaziju s kojim bi se ovaj vratio u Aleksandriju. Osim ovog razloga, Konstanciju je igralo i ulogu to što je novi aleksandrijski biskup bio smrtno bolestan te je bilo očito da se neće uspjeti izvući. Konačno, 345. godine car dopušta Atanaziju povratak u Aleksandriju gdje mu je obećana biskupska stolica. Nadalje, Atanazije je u Aleksandriju došao tek 347. godine o čemu nam govori njegovo pismo upućeno aleksandrijskom svećenstvu u kojem izražava nadu da će idući Uskrs proslaviti zajedno. Došavši napokon u „svoj“ grad, ustoličen je za biskupa na kojoj je funkciji bio sve do 356. godine.¹⁰⁰ Dakle, odlazak u Milano je imao dvostruku motivaciju, prva je bila zbližavanje Crkava, a druga pokušaj formuliranja nove kršćanske vjeroispovijesti kojom su se trebala zatamiti dotadašnja neslaganja. Dio novonapisane vjeroispovijesti je bio identičan antiohijskoj iz 341. godine, uz nekoliko dodataka. Naime, dokument s novom vjeroispovijesti naglašava protivljenje svima onima koji govore: „da postoje tri boga, a ne jedan, da Krist nije Bog ili da nije postojao prije svih vjekova, da Otac, Sin i Duh Sveti nisu istovjetni, da je Krist nerođen i da Bog nije stvorio Sina svojom voljom“.¹⁰¹ Nova vjeroispovijest čiji su autori bili Istočnjački biskupi je odbačena od strane Zapada koji ju nije htio uzeti ni u obzir sve dok se ponovno i potpuno ne osudi Arije. Takav prijedlog je odbijen, ali ne zato što Istočnjaci nisu htjeli osuditi Arija već zbog sumnjičavosti i povezivanja s njime od strane Zapada, a i načina na koji su to uvjetovali. Delegacije su se složile samo oko jedne stvari, a to je bila osuda biskupa Fotinija zbog hereze tako da se može zaključiti da je misija odlaska u Milano bila neuspješna.¹⁰²

Nakon ovih događaja nastupilo je kratkotrajno mirno razdoblje koje je narušeno 350. godine kada Magnencija, jednog od Konstansovih vojskovođa, trupe proglašavaju carem i ubijaju cara Konstansa. Do kraja godine Magnencije je zagospodario cijelim zapadnim dijelom Carstva

¹⁰⁰ R. P. C. Hanson, 1988, 307-309; L. Ayres, 2004, 127.

¹⁰¹ R. P. C. Hanson, 1988, 309; L. Ayres, 2004, 127.

¹⁰² R. P. C. Hanson, 1988, 312.

koji je nekoć bio Konstansov, a jedini problem mu je bio Vetranije koji je proglašen za cara u Panoniji. Uvidjevši da je situacija teška, car Konstancije predaje ovlasti u ratu protiv Perzije nećaku Galiju kako bi se on sam mogao osobno obračunati s ustanicima. S Vetranijem nije imao problema jer se on povukao vidjevši veličinu careve vojske, a Magnencije je prvi put poražen kod Murse 351. godine. Zanimljiva je crtica da se tijekom te borbe car nalazio u crkvi s biskupom Valensom u molitvi za pobjedu. Odlučujuća bitka se odigrala 353. godine u podnožju Alpa gdje je Magnencije poražen i ubijen, a Konstancije je postao jedinim carem cijelog Carstva.¹⁰³ Osim zbog bitke kod Murse, 351. godina je važna zbog još dva događaja. Naime, te godine su se održala dva sinoda, jedan u Antiohiji, a drugi u Sirmijumu. Na antiohijskom je najviše bilo riječi oko ponovnog postavljanja Atanazija za biskupa Aleksandrije tako da su teološka pitanja pala u drugi plan. Puno je bio važniji onaj sinod u Sirmijumu kojem je nazočio i sam car Konstancije, a na kojem se opet trebala doraditi vjeroispovijest, ali i konačno osuditi sirmijskog biskupa Fotinija. Konačno, unatoč činjenici što je Fotinije osuđivan već 10-ak puta na raznim sinodima, sada se odluka formalizirala i biskup je protjeran, a zamijenio ga je Germinije.¹⁰⁴ Što se tiče formuliranja nove vjeroispovijesti ona se, kao i u Milanu, većinom poklapala s antiohijskom iz 341. godine. Većina dodataka je bila usmjerena na najvažnije dijelove koji su se odnosili na Božju narav, a u fokus su stavljena Fotinijeva i razmišljanja Bazilija iz Ankare koji je bio njegov najistaknutiji protivnik. Logično, Fotinijeva su odbačena kao nevaljala pa je zapravo s tim izbrisan svaki pokušaj obnavljanja Marcelove teologije čiji je Fotinije bio posljednji zagovornik. Od ukupno 26 nadopuna čak 14 ih je bilo direktno usmjereno protiv Fotinijeve tj. Marcelove teologije, 3 su bila usmjerena protiv ekstremnog arijanizma dok ih je 5 prikriveno kontriralo nicejskoj vjeroispovijesti. Ovaj je sinod

¹⁰³ R. P. C. Hanson, 1988, 316-317; L. Ayres, 2004, 133.

¹⁰⁴ R. P. C. Hanson, 1988, 325-326; L. Ayres, 2004, 134.

poput domino efekta uzročio održavanje još nekoliko važnih sinoda u periodu od samo šest godina od onog sirmijskog.¹⁰⁵

Nakon bratove smrti i potpune vlasti nad Zapadnim dijelom Carstva, za Konstancija je bilo nužno, a i izazovno da se uhvati posla na Zapadu. Njegovo djelovanje na Zapadu je u velikoj mjeri uključivalo rješavanje crkvenih pitanja s naglaskom na pomirbu između Istoka i Zapada. Car je od Zapada želio dvije stvari. Prva je bila da se osudi i makne Atanazija, što je caru bilo puno lakše jer mu više nije bilo brata koji je podržavao biskupa, a druga je bila da se prihvate dodatci vjeroispovijesti s prethodnih sinoda.¹⁰⁶ Ideje su se trebale realizirati na sinodu u Arlesu 353. godine kada je car proslavljao 30 godina vlasti. Dodajmo da je preminulog papu Julija naslijedio Liberije i to godinu dana prije samog sinoda. Samog Liberija su predstavljala dva biskupa, Vincentije iz Kapue i Marcel iz Kampanje, dok je glavni carev poslanik bio Valens iz Murse. Papa je očekivao da će nakon što njegovi biskupi potpišu odluku protiv Atanazija, ostatak biskupa isto to napraviti i protiv Arija kakav je i bio dogovor prije samog sinoda.¹⁰⁷ Međutim, kad je sinod službeno i započeo, proarijanski biskupi na čelu s Valensom nisu htjeli potpisati Arijevu osudu i odricanje od istog. Logično, tada ni Zapadni biskupi nisu htjeli staviti svoj potpis protiv Atanazija, ali ih je car, vjerojatno prijetnjama i silom, natjerao da potpišu. Jedino trierski biskup Paulinije nije stavio svoj potpis stoga je završio u progonstvu gdje i umire. Ovim činom su izbili veliki problemi koji su, očekivano, najviše pogodili papu jer su njegovi najodaniji biskupi poklekli. Zatim je biskup Lucifer iz Cagliarija, također blizak s papom, dao prijedlog da osobno ode do cara, predloži mu novi sinod i da istupi govoreći da sinod u Arlesu nije bio sazvan zbog osude Atanazija već je bio usmjeren protiv nicejskog vjerovanja.¹⁰⁸ Dvije godine nakon Arlesa, došlo je vrijeme i za novi sinod koji je održan u Milanu. Sinod se počeo

¹⁰⁵ R. P. C. Hanson, 1988, 328-329; L. Ayres, 2004, 134-135.

¹⁰⁶ R. P. C. Hanson, 1988, 329-330.

¹⁰⁷ R. P. C. Hanson, 1988, 331; K. J. von Hefele, 1876, 204.

¹⁰⁸ R. P. C. Hanson, 1988, 332; K. J. von Hefele, 1876, 204-205.

održavati u nekoj od tamošnjih crkava, a osim Lucifera glavna papina uzdanica je trebao biti Euzebijije iz Verceilija, ali je njemu blokiran pristup sinodu kako bi se što više stvari moglo riješiti njemu iza leđa. Konačno, kad je pušten u crkvu, od prisutnih je zahtijevao potpisivanje kopije nicejskog vjerovanja u zamjenu za Atanazijevu osudu. Kada je milanski biskup Dionizije htio potpisati Euzebijev zahtjev, Valens mu je izbio pribor iz ruke nakon čega se sinod premjestio u carevu palaču da sam car ima bolji pregled događanja te da sukladno razvoju istih može reagirati. Sastavljena je nova vjeroispovijest koja je naginjala arijanskoj, a oni koji su je odbili potpisati su protjerani, a to su bili Euzebijije, Dionizije i Lucifer. Zanimljiva je činjenica da je tada za milanskog biskupa ustoličen Auksencije koji nije ni znao latinski, čime dobivamo potvrdu da su crkveno-teološke odluke često bile neiskrene i potaknute drugim razlozima.¹⁰⁹ Ovakvim rezultatima oba sinoda i ponašanjem cara te njegovih najodanijih biskupa, nameće se zaključak o carevom favoriziranju Arija i njegove nauke. Osim navedenog, ne smije se zaboraviti činjenica da se Konstancije koje desetljeće prije ovog žustro zalagao da se na stolicu carigradskog biskupa ustoliči jedan od najvjernijih Arijevih pristaša Euzebijije Nikomedijski, umjesto dotadašnjeg biskupa Pavla, što također ide u prilog tezi da je Konstancije bio proarijanski nastrojen car.

Prije samog prelaska i na treći važan sinod šestog desetljeća 4. stoljeća, nužno je ukratko napisati što se dogodilo s jednim od najvećih branitelja dogme oko Svetog Trojstva, Atanazijem, ali i papom Liberijem. Zahvaljujući carevom jednomlju i nametnutim odlukama iz Arlesa i Milana Atanazijeva sudbina je bila zapečaćena. Nakon Arlesa i Milana, jedan od carevih odanijih ljudi, Diogen, je došao u Aleksandriju saopćiti biskupu odluku i pokušati ga uhititi. Međutim, ovaj pokušaj je propao, Diogen nije imao dovoljno trupa, a Atanazije je otišao u drugi dio grada. Nažalost po Atanazija, sreća ga nije dugo pratila jer je samo par mjeseci nakon milanskog sinoda u pomoć Diogenu došao i Hilarije s pojačanjem pa su u veljači 356.

¹⁰⁹ R. P. C. Hanson, 1988, 332-334; K. J. von Hefele, 1876, 205-207, 208-210; L. Ayres, 2004, 136-137.

godine zajedničkim snagama okupirali crkvu u kojoj se skrivao biskup. Atanazije je uspio pobjeći, a njegovi pristaše su zauzeli sve crkve sve do srpnja iste godine kada iz Egipta dolazi Katafronije s dodatnim pojačanjem te ih uspješno tjera, a na njihova mjesta postavlja one bliske novom biskupu Juraju.¹¹⁰ Godinama nakon toga u Aleksandriji je još uvijek vladao kaos koji nimalo ne priliči Crkvi. Konstancije je odlučio darovane zalihe za potrebite dati arijancima, a proatanazijevi svećenici su proganjani u čemu je glavnu ulogu igrao carev vojskovođa Sebastijan. Međutim, nakon njegovog odsustva novi biskup Juraj je napadnut, a spašen je samo zahvaljujući prefektovim ljudima. Iste godine, Juraj je sa svojim suradnicima pripremao novu vjeroispovijest koja se trebala potvrditi na jednom od idućih sinoda. Kratkotrajno primirje je trajalo tek do prosinca kada je Juraj napustio grad pa su Atanazijevi svećenici okupirali crkve. Međutim, sreća im nije bila dugog vijeka jer ih je samo nakon 10-ak dana Sebastijan istjerao. Za sve ovo vrijeme Atanazije se uspješno skrivao, pisao i dodatno dobio na ionako velikoj popularnosti.¹¹¹ U sličnoj situaciji se našao i papa Liberije, također žestoki protivnik arijanizma, a kojeg su arijanci pokušali pridobiti na svoju stranu na čelu s carem Konstancijem. Uz samog papu, arijanci su kao metu uzeli i slavnog biskupa Osija, istog onog koji je predsjedao koncilom u Niceji 325. godine. Računali su da ako njih pridobiju na svoju stranu da će pobjeda biti zagarantirana. Na prve pregovore s papom car je poslao tvrdokornog arijanca Euzebija koji je uz poklone papi nosio želje tj. zapovjedi da dâ suglasnost oko protjerivanja Atanazija i što je još važnije, da iskomunicira rješenje s arijancima. Liberije je zahtijevao da se sazove novi sinod na kojem bi se trebalo raspraviti o Atanazijevoj krivici, osudi arijanaca i ponovnom prihvaćanju nicejskog vjerovanja. Također, odbio je donesene poklone i s lošim vijestima poslao Euzebija caru.¹¹² Ishod je bio očekivan, započeli su progoni Liberijevih sljedbenika, a on je sam morao

¹¹⁰ R. P. C. Hanson, 1988, 341-342.

¹¹¹ R. P. C. Hanson, 1988, 342-343.

¹¹² K. J. von Hefele, 1876, 211-212.

doći na sud odgovarati pred carem. Očekivano, Liberije je optužen i protjeran u gradić Bereu koji se nalazio u ondašnjoj Makedoniji. Na njegovo mjesto je postavljen novi papa Feliks kojeg nitko od ostatka rimskih biskupa nije htio priznati. Također, već tada izrazito vremenog biskupa Osija nakon odbijanja prijedloga, Konstancije miče iz Kordobe i protjeruje ga u Sirmijum.¹¹³

Sredinom 357. godine tijekom carevog boravka u Sirmijumu odigrao se drugi važan sabor u tom gradu. Po broju biskupa nije bio velik, na njemu su mahom sudjelovali Zapadni biskupi uključujući Valensa, Ursacija, Germinija iz Sirmijuma i Potamija iz Lisabona. Ovaj sinod se zapravo može okarakterizirati kao kulminacija arijanizma jer je na njemu izglasana vjeroispovijest koja, ukratko, govori da je Otac veći od Sina pa samim tim da nisu istobitni. Nova vjeroispovijest nije uzela sve ono što je „dao“ Arije, ali u onom najvažnijem, u svojoj jezgri jest, a to je podčinjenost Krista Bogu.¹¹⁴ Ubrzo su njeni protivnici novu vjeroispovijest nazvali „sirmijska hula“, a ovaj sinod je bio sinod koji je prvi direktno, bez imalo usprezanja nastupio protiv nicejskih odluka iz 325. i antiohijskih iz 341. godine, koje su bile osovina formaliziranja i definiranja vjere u Trojedinog Boga. Oni koji su ga podržavali su bili arijanci, a oni koji nisu bili su antiarijanci. Određeni biskupi su nakon ovog sinoda shvatili potencijalnu opasnost i mogućnost dominacije hereze stoga je konačno došlo vrijeme da se probude i suprotstave samovolji cara i njemu odanih biskupa.¹¹⁵

Nakon sinoda u Sirmiumu, održao se maleni sinod u Antiohiji pod vodstvom antiohijskog biskupa Eudoksija. On je, uz Akakija iz Cezareje i Uranija Tirskog uputio zahvalu Valensu, Ursaciju i Germiniju što su konačno Zapad upoznali s „pravom vjerom“. Međutim, na Zapadu je vladalo drugačije mišljenje, o čemu nam svjedoči biskup Hilarije pišući da je sirmijska hula

¹¹³ K. J. von Hefele, 1876, 212-213.

¹¹⁴ R. P. C. Hanson, 1988, 343-346; K. J. von Hefele, 1876, 226-227; L. Ayres, 2004, 137-138.

¹¹⁵ R. P. C. Hanson, 1988, 346-347; L. Ayres, 2004, 138.

mahom odbijena u Galiji, čime se potvrđuje zaključak da je zapravo većina onih što su prihvatili odredbe iz Sirmijuma bila na strani cara. Na njihovoj kontra strani se našao biskup Bazilije iz Ankare i Juraj iz Laodikeje pod čijim se vodstvom održao sinod u Ankari usmjeren protiv ekstremne struje arijanaca na čelu s Eudoksijem i Ecijem. Osim toga, Ankara je zaslužna za novu vjeroispovijest koja je više naginjala nicejskom i antiohijskom jer je prema njoj „Sin kao i Otac“. Ovim odlukama se priklonio i sam car koji je od tad tražio ekskomunikaciju ekstremnih arijanaca govoreći za sebe da je oduvijek smatrao da je Sin kao i Otac.¹¹⁶ Središte crkvenih zbivanja tada opet postaje Sirmium u kojem se održao još jedan, tzv. „datirani“ sinod. O samom tijeku sinoda i detaljnim odlukama istoga nije ostalo puno informacija osim da su Eudoksije i Ecije protjerani, da je kao pobjednik iz ovog spora izašla Bazilijeva strana, da je prihvaćena vjeroispovijest najsličnija onoj iz 341. godine koju je potpisao i bivši papa Liberije. Međutim, Liberije je vjerojatno potpisao dokument (ali godinu prije) da se konačno pobjedi ekstremna arijanistička struja i da mu se obnovi pontifikat, ali je i dalje inzistirao na dogmi da su Bog i Krist po svemu isti. Zanimljivo je nadodati da je unatoč dogovoru s carem da će biti „supapa“ s Feliksom kada se vrati u Rim, istu mogućnosti odbio odmah pri povratku jer je većina Rimljana, ali i biskupa bila na njegovoj strani što je ponukalo Feliksa da odstupi.¹¹⁷

Nakon ovakvog raspleta Konstancije je vidio priliku kao i njegov otac tridesetak godina ranije, želio je sazvati ekumenski koncil kao onaj u Niceji da se riješi pitanje Kristove naravi. Smatrao je da će biti moguće, nakon što su predstavnici ekstremnog arijanizma maknuti, dobiti konsenzus između Zapada i Istoka oko ovog važnog pitanja. Careva želja je bila da se novi koncil održi negdje u Nikomediji, ali zbog potresa koji su tada pogodili to područje prijedlog je otpao. Zatim je odlučeno da će se ipak organizirati dva sabora: za biskupe s Istoka u Seleukiji u Kilikiji, a za one sa Zapada u Arminijumu u Italiji s tim da car ne bi prisustvovao nijednom

¹¹⁶ R. P. C. Hanson, 1988, 348, 357; K. J. von Hefele, 1876, 228-231; L. Ayres, 2004, 149-150.

¹¹⁷ R. P. C. Hanson, 1988, 357-358, 360-362; K. J. von Hefele, 1876, 235, 238.

već bi ostao u Konstantinopolu.¹¹⁸ Međutim, prije samog službenog sazivanja novih sabora, car je želio da se pripremi nova vjeroispovijest koja je trebala biti prezentirana na oba sinoda. Ona je napisana u Sirmijumu, glavni sastavljač joj je bio biskup Marko iz Aretuze, o čemu nam svjedoči pismo Germinija upućeno prijatelju Rufinijanu nekoliko godina nakon u kojem se prisjeća večeri kada su prihvatili Markov prijedlog da su „Krist i Bog po svemu isti kao što govori Sveto pismo“ i da se potpuno izbací termin „naravi“ odnosno „supstancije“ koji zbunjuje puk. Također, zanimljivo je nadodati da je car zahtijevao da se umjesto dijela da su „Otac i Sin isti“ napiše da su „Otac i Sin isti u svemu“.¹¹⁹ Sabori nisu krenuli ni završili tokom kakvim se car nadao da hoće. Što se tiče sabora u Seleukiji, doživio je veći poraz od onog u Serdici 16 godina prije njega. Sabor je brojao oko 160 biskupa, ali među njima na početku nisu bili najeminentniji predstavnici kao što su Bazilije iz Ankare, Ćiril iz Jeruzalema i Makedonije iz Konstantinopola. Sam sabor su vodili carevi civilni i vojni službenici Leon i Lauricije. Sinodu se smiješio neslavan završetak samo par dana nakon sazivanja jer nije moglo doći do dogovora oko Kristove naravi: neki biskupi su bili za potpunu istovjetnost s Bogom, neki za djelomičnu, a bilo je i onih koji su zagovarali Kristovu podčinjenost.¹²⁰ U međuvremenu, sabor u Arminijumu je isključivo želio prihvatiti samo nicejsko vjerovanje bez ikakvih dodataka. Tome su se usprotivili carevi omiljeni biskupi Valens, Ursacije i Germinije pa su zahvaljujući tome ekskomunicirani. Nakon odluke većine, sa sabora u Arminijumu je poslana delegacija biskupa da saopći caru nove odluke. Car ih nije želio primiti već ih je prisilio da određeno vrijeme čekaju u Hadrianopolu. Nakon zajedničke odluke da krenu nazad jer ih car nije želio primiti, Konstancije ipak saziva sastanak u gradiću Nici u Trakiji zbog sličnosti imena s Nicejom. Konstancije je na kraju izvojevao formalnu pobjedu. Naime, uspio je natjerati Zapadnu

¹¹⁸ R. P. C. Hanson, 1988, 362-363; L. Ayres, 2004, 157-158.

¹¹⁹ R. P. C. Hanson, 1988, 363-365; L. Ayres, 2004, 158-159.

¹²⁰ R. P. C. Hanson, 1988, 371-375; L. Ayres, 2004, 161-162.

delegaciju kao i biskupe s Istoka da potpišu novu vjeroispovijest koja je sastavljena u Sirmijumu par mjeseci prije. S ovom odlukom utaban je put ka definiranju konačne Kristove i naravi Svetog Trojstva na tragu Niceje jer je usuglašeno da su Otac i Sin isti, ali još uvijek se nije „prešao prag“ da se odluči da su isti u svemu čime bi se konačno izjednačila njihov narav.¹²¹

7. OD KONSTANCIJEVE SMRTI DO CARIGRADSKOG KONCILIA

Nakon Konstancijeve smrti 361. godine u kratkom razdoblju se izmijenilo nekoliko careva. Konstancija je naslijedio Julijan kojeg je sam car odabrao za nasljednika. Novi car nije bio kršćanin, ali mu je želja bila da pomiluje sve prognane biskupe kojima bi tako dopustio povratak na „radna mjesta“. Jedan od prvih pomilovanih biskupa je bio Atanazije kojeg su njegovi sljedbenici nakon smrti biskupa Juraja u Aleksandriji željeli postaviti za biskupa. Međutim, arijanci u Aleksandriji su imali i svog pretendenta Lucija. Uvidjevši mnogobrojnu podršku koju je uživao Atanazije i bojeći se njegovog utjecaja na području Egipta protjerao ga je čime je, Atanazije prognan četvrti put. Međutim, u prognanstvu se tek zadržao koji mjesec zahvaljujući Julijanovoj smrti.¹²² Godine 363. Julijana je naslijedio Jovijan koji je ponovno prihvatio Atanazijev povratak. Za njegovog kratkotrajnog, devet mjeseci dugog carevanja veže se malo stvari vezanih za Crkvu, ali jedna se tiče arijanaca. Naime, radi se o tome da su arijanci nekoliko puta bezuspješno pisali caru da se za novog biskupa Antiohije postavi njihov kandidat Melecije. Međutim, zahvaljujući Atanazijevom utjecaju do toga nije došlo, a biskup je postao Paulinije.¹²³ U veljači 364. godine Jovijan naglo umire, a njegovo mjesto zauzima car Valentinijan koji je za svog suvladara postavio brata Valensa koji je trebao vladati Istokom. Valens je u povijesti poput Konstancija ostao zabilježen kao arijanski car, ali u više navrata je pokazivao

¹²¹ R. P. C. Hanson, 1988, 376-380; L. Ayres, 2004, 160-161.

¹²² R. P. C. Hanson, 1988, 651; L. Ayres, 2004, 168-169.

¹²³ R. P. C. Hanson, 1988, 652-653.

pragmatičnost pri rješavanju problema, što je vidljivo na primjeru situacije s Atanazijem. Potonji je, kao i ostatak biskupa koje je Jovijan pomilovao, ponovno poslan u svoje peto i posljednje izgnanstvo, a umjesto njega je postavljen proarijanski Lucijan. Međutim, samo nekoliko mjeseci nakon toga Atanaziju je dopušten povratak jer je pretpostavljao da će mu ponovno Atanazijevo prognanstvo donijeti problem puno prije nego rješenje situacije. Također, imao je korektne odnose sa žestokim protivnikom arijanizma Bazilijem Cezarejskim, ali je u isto vrijeme pomagao svojim istomišljenicima da Bazilijev utjecaj previše ne ojača. Osim navedenog valja napomenuti i to da je Atanazije nakon ovog povratka ostatak života proživio povučen i u miru sve do smrti 373. godine.¹²⁴ Što se tiče Valensove pragmatične politike, najogledniji primjeri iste koji su imali nemjerljiv utjecaj na zbivanja u Crkvi su odluke iz sredine šezdesetih godina 4. stoljeća. Tada, zahvaljujući sukobu s Prokopijem, car poziva sve prognane biskupe da bi maksimalno umirio situaciju, stekao povjerenje i podršku jer mu u takvoj situaciji nisu trebali novi državni problemi. Unatoč tome što se kosilo s njegovim teološkim uvjerenjima, car je svojim postupcima dopustio polagano, ali sigurno jačanje nicejske struje naspram proarijanskih struja kojima je i sam pripadao. Zahvaljujući ovakvim odlukama, održan je nezanemariv broj malih sabora koji su mahom prihvaćali pronicejske teološke stavove te se tako sklapao mozaik koji je vodio univerzalizaciji vjere.¹²⁵

7.1 KAPADOKIJSKI BISKUPI

U godinama koje su slijedile nužno je ukratko objasniti djelovanje najgorljivijih pronicejskih biskupa koji su svojim radom stvarali plodno tlo za opće prihvaćanje nicejske vjeroispovijesti. To su bili Grgur Nazijanski, Grgur iz Nise i Bazilije iz Cezareje. Osim što ih je povezivala ista

¹²⁴ R. P. C. Hanson, 1988, 653; L. Ayres, 2004, 169.

¹²⁵ L. Ayres, 2004, 169-170.

teološka misao, povezivalo ih je krvno srodstvo i blisko prijateljstvo. Svoju teologiju su najviše crpili od Bazilija Ankarskog i Atanazija iz Aleksandrije, ali su i sami imali svoja određena viđenja te su se više posvećivali općenito Svetom Trojstvu nego samoj Kristovoj naravi. Naravno, kao najveću opasnost i prijetnju su vidjeli arijansku struju.¹²⁶

7.1.1 BAZILIJE IZ CEZAREJE

Ovu kratku raspravu o trolistu biskupa bi trebalo započeti s najutjecajnijim i onim koji je zapravo čitav svoj život posvetio borbi za ispravnu vjeroispovijest naspram arijanske. Najveći problem u toj borbi su mu bila vjerska uvjerenja cara Valensa koji je baštiniio arijansku vjeru. Unatoč tome što je car, kako je već i opisano, u više navrata iskazivao pragmatičnost pri rješavanju situacija, Bazilije i ostatak pronicejskih biskupa zasigurno nije imao lagan posao raspirivati vatru protiv vjere koju prakticira sam car.¹²⁷ U ovom kontekstu je bitna 372. godina i sastanak između cara Valensa i Bazilija u Cezareji. Bazilije je pažljivo kalkulirao te lagano radio pritisak oko prihvaćanja nicejske vjeroispovijesti pritom pomno pazeći da se ne zamjeri carevom autoritetu jer je bio svjestan da će bez Valensovog blagoslova teško biti u mogućnosti išta promijeniti. Zahvaljujući svom ponašanju uspio je od cara dobiti vlast da crkveno reorganizira pokrajinu Armeniju čime je car dobio jamca za jaku administraciju u graničnoj pokrajini. Nadalje, car je podijelio provinciju Kapadokiju na dva dijela. Tada se Antimije iz Tijane proglašava metropolitom novonastale provincije, a Bazilije kao odgovor osniva nova biskupska središta na koja postavlja svoje poznanike i rodbinu da bi si osigurao položaj koji je želio Antimije, ali i zbog lakšeg širenja pronicejskih ideja. Kako je Baziliju zaista bilo teško djelovati ukazuje činjenica da su jedni od njegovih najodanijih ljudi, Grgur iz Nise i Euzebijie iz Samosate, protjerani zahvaljujući carevom djelovanju. Također, biskup Eustahije koji je bio

¹²⁶ R. P. C. Hanson, 1988, 676-679.

¹²⁷ R. P. C. Hanson, 1988, 681.

na Bazilijevoj strani se naglo vratio u okrilje arijanizma iz kojeg je kao mlad izišao.¹²⁸ Međutim, ništa od ovih nemilih događaja ga nije pokolebalo da i dalje nastavlja svoju borbu. Njegovi zapisi neodoljivo podsjećaju na vjeroispovijest koja je donesena na Carigradskom koncilu. Bazilije piše o Ocu, Sinu i Duhu Svetom kao nestvorenima, božanstvima i jednakima u važnosti.¹²⁹ Nadalje, u jednoj tvrdnji se ogleda sva njegova teologija usmjerena protiv arijanizma, a to je da je Sin po naravi potpuno jednak Ocu s kojim je u savršenom jedinstvu uz Duha Svetog koji je združen s Njima. Kakvu takvu zadovoljštinu dobio je 376. godine kada je na malom sinodu u Ikonijumu podržana nicejska vjeroispovijest. Dvije godine nakon, kada je car Valens želio ponuditi povrat izgnanih biskupa, dogodio se jedan od najvećih poraza rimske vojske kod Hadrianapola kojeg su im nanijeli Goti. Tijekom same bitke pogiba car što je samo ubrzalo povratak biskupa, a 379. godine umire i Bazilije.¹³⁰

7.1.2 GRGUR NAZIJANSKI I GRGUR IZ NISE

Što se tiče odnosa Grgura i Bazilija isti je vjerojatno započeo u Ateni gdje su se obojica školovala postavši bliskim prijateljima. Prijatelji su se razdvojili 356. godine kada Bazilije odlazi u samostan. Grgur ga je nekoliko puta posjetio pa čak i sam pokušao živjeti na takav način, ali bi uvijek brzo odustao zbog rigoroznih pravila koje je nametao samostanski život. Kako se kasnije spominje u njegovoj autobiografiji, naglo je postavljen za prezbitera što on nije ni želio nego je htio miran život koji bi mu omogućio proučavanje vjere na način koji je on htio. Grgur i Bazilije su se udaljili 371. godine kada je Bazilije lagao Grgura da mu dođe u posjetu navodeći da je smrtno bolestan, a samo je htio njegov glas prilikom izbora cezarejskog biskupa.¹³¹ Nadalje, Grgur nije želio sudjelovati u sporu između Bazilija i Antimija oko vlasti

¹²⁸ R. P. C. Hanson, 1988, 681-682; L. Ayres, 2004, 222-223.

¹²⁹ R. P. C. Hanson, 1988, 687-688.

¹³⁰ R. P. C. Hanson, 1988, 685-689.

¹³¹ R. P. C. Hanson, 1988, 699-702.

u Kapadokiji i sve teže je podnosio svoju crkvenu službu. Pod pritiskom je pobjegao, ali je prisilno dovučen natrag u rodni grad Nazijan da naslijedi svog umirućeg oca na biskupskoj stolici. Također, bitno je napomenuti da ga je novi, pronicejski car Teodozije htio postaviti i za carigradskog biskupa, ali to je bilo nemoguće budući je de facto bio nazijanski, a de iure biskup u Sasimi gdje ga je postavio Bazilije. Kraj svog života je vjerojatno proveo u Nazijanu gdje je odstupio s mjesta biskupa, pišući i liječeći se u toplicama.¹³² Što se tiče njegove teologije, bitno je istaknuti njegov naglasak na sklad jedinstva i raznolikosti Svetog Trojstva. Po Grguru, Božja narav održava Trojstvo kao odraz savršenog božanskog postojanja. Dakle, Grgur kršćanski monoteizam ne vidi kao vjeru u jednog Boga što bi isključivalo Krista i Duha Svetog kao jednake njemu već jedno „vladanje“ proizašlo iz njihove jednakosti. Grgur ne negira Njihovu brojčanu odvojenost, da su stvarno trojica, ali po njemu su iste naravi unatoč toj razdvojenosti i unatoč tome što su potekli iz Oca.¹³³

Osim što je Grgur iz Nise bio mlađi brat Bazilija Cezarejskog, bio je i njegov učenik pa je starijeg brata vidio kao cjeloživotni uzor. Za razliku od prethodne dvojice opisanih biskupa, Grgur je na svojoj koži najviše osjetio arijansku vjeru cara Valensa. Potonji ga je 375. godine protjerao, a sinodom u Nisi 376. godine oduzeta mu je biskupska stolica. Vratio se nakon careve pogibije i bio je prisutan u trenutku bratove smrti. Pronicejska struja u Sebasteji ga je ponukala da svojim utjecajem pomogne izabrati biskupa istomišljenika s njim, a i samim tim s crkvenjacima Sebasteje. Čak je i njemu bila ponuđena biskupska stolica koju je odbio i vratio se u Nisu.¹³⁴ Teološki, Grgur također Sveto Trojstvo vidi kao tri različite osobe, ali i u jedinstvu i neodvojive. Da bi pojednostavnio i što bolje objasnio svoje tvrdnje, Grgur povlači zanimljivu paralelu s dugom jer svaku boju unutar iste možemo doživjeti posebno, ali je s ostalima

¹³² R. P. C. Hanson, 1988, 701-705.

¹³³ L. Ayres, 2004, 244-246.

¹³⁴ R. P. C. Hanson, 1988, 715-716.

neodvojiva. Također, nadodaje da njihova različitost u osobama ne implicira razliku u naravi.¹³⁵ Od 385. godine pa nadalje je svoju pažnju od istraživanja Trojstva preusmjerio asketskom životu i pisanju, a umro je u samom smiraju 4. stoljeća.¹³⁶

7.2 DRUGI EKUMENSKI KONCIL U CARIGRADU

Prije samog prelaska na koncil i situaciju netom prije njegovog sazivanja potrebno je iznijeti nekoliko podataka o tome kako se razvijala situacija sa Zapadom, a koju možemo podijeliti u četiri faze. U prvoj fazi glavni protagonisti su bili Bazilije iz Cezareje i Atanazije koji su pisali papi Damazu I., ali od Rima nisu dobili nikakav odgovor. U drugoj fazi inicijativa je pokrenuta s rimske strane. Naime, papa Damaz šalje pismo u Aleksandriju po svećeniku Sabinu iz Milana. Pismo je došlo i do Bazilija koji odgovara Zapadu jadikujući o situaciji na Istoku i pritom pozivajući biskupe sa Zapada na potencijalni dogovor oko vjeroispovijesti. Nakon Atanazijeve smrti, na biskupskoj stolici ga je naslijedio Petar koji je ubrzo protjeran. Potonji je otišao u Rim i napunio papine uši protiv Bazilija. Očekivano, Bazilije dobiva negativan odgovor na svoje ranije upućeno pismo. Međutim, želeći što prije riješiti spor Bazilije je prihvatio Damazove prijedloge oko vjeroispovijesti ne dodajući pritom ni riječi.¹³⁷ Treća faza pregovora s Rimom započinje kada Bazilije, šokiran progonstvom Euzebija iz Samosate, piše svećenstvu u Italiju i Galiju o nužnosti uključenja cara Valentinijana u sukob. Kada je to pismo došlo i do pape, potonji nije ponudio rješavanje problema na način na koji ga je zamolio Bazilije već je u svom pismu pisao samo o teološkim pitanjima i Kristovoj naravi. Zadnja, četvrta faza pregovora je obilježena svađom oko postavljanja novog antiohijskog biskupa. Damaz je dao blagoslov Pauliniju što se kosilo sa Bazilijeovom željom jer je on želio tamo vidjeti Melecija. Nakon velike svađe koja se odigrala u Rimu između Istočnih i Zapadnih biskupa, Bazilije piše da mu se

¹³⁵ R. P. C. Hanson, 1988, 723-726.

¹³⁶ R. P. C. Hanson, 1988, 718-719.

¹³⁷ R. P. C. Hanson, 1988, 797-798.

dostave imena biskupa koji su se pokazali rušiteljima mira. Još jednom su se bezuspješnima pokazala nastojanja Istoka i Zapada da se konačno usuglase.¹³⁸

Stvari su se počele kretati na bolje krajem sedamdesetih godina 4. stoljeća nakon nekoliko manjih sabora koje je Damaz sazvaio u Rimu na kojima se prihvatila teologija bliska onoj nicejskoj. Na poziv Melecija održan je sabor u Antiohiji 379. godine koji se približio Damazovim odlukama. Konačno se o ovom vjerskom pitanju oglasio i novi car Teodozije. Dok je boravio u Solunu 379./380. godine izdao je edikt *Cunctos Populos* kojim je po prvi put formalno, od strane cara predložena službena, univerzalna vjeroispovijest kršćanskog svijeta i to ona nicejska. U jesen 380. godine car ulazi u Konstantinopol te arijanskom biskupu Demofilu postavlja ultimatum da će ga prognati ukoliko ne prihvati nicejsku vjeroispovijest. Demofil je to odbio i odstupio s biskupske stolice. Nedugo zatim u gradu mu se pridružio i Melecije pa je car konačno sazvaio koncil za svibanj 381. godine.¹³⁹

Drugi ekumenski koncil se održavao od svibnja do srpnja 381. godine. Na njemu je sudjelovalo oko 150 biskupa i to iz onih područja s kojima je Melecije njegovao najbolji odnos. Teodozije je dočekaio biskupe u carskoj palači, ali tamo se nije održalo niti jedno zasjedanje, već su se ona održavala u crkvama po samom gradu, a car nije nazočio niti jednom zasjedanju. Prema riječima Grgura iz Nise cijeli grad je pričao o teologiji: svećenici, bankari, prodavači, nitko nije bio izuzet njegovoj važnosti.¹⁴⁰ Najvažnije pitanje Drugog ekumenskog koncila je bilo pitanje vjeroispovijesti kojom su se konačno trebala odbaciti sva heretička uvjerenja, a napose ono arijansko. Na kraju, donesena je nova vjeroispovijest kojom se konačno osudio arijanizam i potvrdilo stajalište o jednom Bogu i tri jednake, istobitne božanske osobe. U slijedećem dijelu

¹³⁸ R. P. C. Hanson, 1988, 798-800.

¹³⁹ R. P. C. Hanson, 1988, 802-805.

¹⁴⁰ R. P. C. Hanson, 1988, 805-806; Greg. Nys., *De deitate filii et Spiritus Sancti* (PG 46:557)

napisano je nicejsko-carigradsko vjerovanje gdje su tamnijim slovima označeni dodaci umetnuti na koncilu u Konstantinopolu 381. godine:

Vjerujem u jednoga Boga, Oca svemogućega, **stvoritelja neba i zemlje**, svega vidljivoga i nevidljivoga.

I u jednoga Gospodina Isusa Krista, **jedinorođenoga** Sina Božjega. Rođenog od Oca prije svih vjekova. Boga od Boga, svjetlo od svjetla, pravoga Boga od pravoga Boga. Rođena, ne stvorena, istobitna s Ocem, po kome je sve stvoreno. Koji je radi nas ljudi i radi našega spasenja sišao s **nebesa**. I utjelovio se **po Duhu Svetom od Marije Djevice**: i postao čovjekom. **Raspet također za nas: pod Poncijem Pilatom** mučen i **pokopan**. I uskrsnuo treći dan, **po Svetom Pismu**. I uzašao na nebo: **sjedi s desne Ocu**. I **opet će doći u slavi** suditi žive i mrtve, **i njegovu kraljevstvu neće biti kraja**.

I u Duha Svetoga, **Gospodina i životvorca; koji izlazi od Oca i Sina**. **Koji se s Ocem i Sinom skupa časti i zajedno slavi; koji je govorio po prorocima**.

I u jednu svetu katoličku i apostolsku Crkvu. **Ispovijedam jedno krštenje za oprostjenje grijeha**. **I iščekujem uskrsnuće mrtvih**. **I život budućega vijeka**. Amen.¹⁴¹

Osim osude arijanizma i ostalih struja koje zagovaraju bilo što osim onog navedenog u ovom vjerovanju, Carigradski koncil potvrđuje nicejsku odluku o tome da se biskupi moraju držati isključivo granica svoje biskupije, da je konstantinopolski biskup drugi po hijerarhiji iza rimskog jer je Konstantinopol „novi Rim“ te se poništava odabir Maksima za biskupa Konstantinopola jer nikad nije ni bio službeno promoviran u biskupa. Nadalje, peti, šesti i sedmi kanon su vjerojatno izglasani 382. godine, a podržavaju papine odluke iz rimskih sabora

¹⁴¹ R. P. C. Hanson, 1988, 816; v. v. i DS 150; *Rimski misal*, 2010.

sedamdesetih godina, ograničava se moguće iznošenje optužbi protiv biskupa i prihvaća se povratak bivših heretika u okrilje Crkve.¹⁴² Odmah po završetku koncila car Teodozije je izdao edikt *Episcopis tradi* koji je potvrdio njegove odluke te univerzalnu vjeroispovijest kršćanskog svijeta i obznanio carev naum da će svi oni koji se protive odlukama koncila biti ekskomunicirani i proglašeni hereticima.¹⁴³ Naravno da arijanci odmah po završetku koncila nisu nestali kao čarobnim štapićem. Njihovo djelovanje, doduše u manjem obujmu, se nastavilo sve do dvadesetih godina 5. stoljeća od kada datiraju neki proarijanski spisi. Također, uz arijance su se održale i ostale heretičke sekte čije djelovanje također nije bilo niti je moglo biti naprasno prekinuto. Ipak, nakon Carigradskog koncila počelo je plodonosno razdoblje za nicejske ideje koje su najefikasnije širile, a za što je najzaslužniji Grgur iz Nise. Na Istoku se koncil u Carigradu ne može okarakterizirati kao konačan kraj arijanizma već početak kraja i opadanja tog heretičkog utjecaja. Međutim, Crkva je naišla na isti, arijanski problem početkom 5. stoljeća i to na Zapadu gdje su se Arijeve ideje zahvaljujući gotskom biskupu Vulfilu munjevito širile i unijele novi nemir u okrilje Crkve koji je potrajao sve do 7. stoljeća.¹⁴⁴

8. ARIJANIZAM NA PROSTORU DANAŠNJE HRVATSKE

Što se tiče razvoja Arijeve hereze na području današnje Hrvatske teško je išta sa sigurnošću tvrditi zbog malo dokaza i nedovoljne istraženosti koja bi pomogla u odgovoru na ovo pitanje. U ovoj raspravi za polazišnu točku bi svakako trebalo uzeti antičku metropolu rimske provincije Dalmacije, Salonu. Budući da nema pisanih tragova oko arijanske ostavštine na hrvatskom području za pomoć će najviše poslužiti određeni materijalni ostaci. Međutim, nužno je postaviti pitanje zbog čega se uopće može i pretpostaviti da se područje današnje Dalmacije u određenom

¹⁴² <https://www.papalencyclicals.net/councils/ecum02.htm> , (30. svibnja 2021.)

¹⁴³ R. P. C. Hanson, 1988, 820-821.

¹⁴⁴ L. Ayres, 2004, 259-260; <https://www.britannica.com/topic/Arianism> (20. lipnja 2021.)

periodu upoznalo s arijanizmom. Odgovor su Goti. Oni su, naime, bili osvajački narod koji je na vrhuncu svoje moći zauzimao prostor današnje Italije i francuske pokrajine Provanse, preko Alpa zauzimajući današnju Hrvatsku, Sloveniju, dio Vojvodine te Bosnu i Hercegovinu (v. Kartu 2).¹⁴⁵

Karta 2. Ostrogotsko kraljevstvo na vrhuncu moći, 6. stoljeće

(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/f/f9/Ostrogothic_Kingdom.png/300px-Ostrogothic_Kingdom.png)

Goti su se s herezom upoznali zahvaljujući arijanskom biskupu Wulfili. Potonji je zaslužan za pokrštenje Gota i prijevod Biblije na gotski jezik gotskim pismom za čiji je izum on sam zaslužan. Na ovaj način Goti su postali plodno tlo za širenje ideja jer su dobili vlastito pismo pa ih se više moglo upoznavati sa sadržajima koji su mogli utjecati na njihova razmišljanja. Wulfila je to i iskoristio te je upoznao Gote s „iskrivljenim“ kršćanstvom, arijanizmom, koji je postao dominantna religija kod tog ratobornog naroda.¹⁴⁶ Uzevši u obzir arijansku tradiciju i vladavinu nad Dalmacijom što podrazumijeva i obitavanje ovog naroda na hrvatskim prostorima, opravdana je pretpostavka da su neki krajevi morali biti upoznati s arijanizmom.

¹⁴⁵ A. Uglešić, 1996, 1-2.

¹⁴⁶ Ž. Peković, K. Babić, 2016, 159; <https://www.britannica.com/biography/Ulfilas> (01.06.2021.).

Osim kraljevih izaslanika, u Dalmaciji su obitali i gotski vojnici na što nas upućuje mnoštvo grobnih priloga koji nam ukazuju na gotski etnicitet.¹⁴⁷

Najzaslužniji za pokretanje arijanskog pitanja na hrvatskom tlu je danski arhitekt Ejnar Dyggve koji je iznio tezu o postajanju dviju katedrala u Saloni. Na tu ideju je došao zahvaljujući pronalasku još jedne crkve koja je imala krstionicu. Međutim, postavlja se pitanje zašto je bitno što je pronađena crkva imala krstionicu i to s drugačijom orijentacijom stubišta. Odgovor je jednostavan. Naime, poznato je da je Crkva u svojim prvim stoljećima propisivala da je sakrament krštenja valjan samo ukoliko ga dodijeli biskup. To je Dyggvea navelo na tezu da su u Saloni djelovala dva biskupa u dvije katedrale: arijanski i kršćanski, a njegov citat u cijelosti glasi: „Jedino prihvatljivo objašnjenje jest da se osim izvorne nicejske vjerske zajednice razvila i postala snažna neka druga, heretička, tako da je mogla otvoreno djelovati i biti toliko moćna da osnuje svoju vlastitu čvrstu organizaciju s biskupskim crkvenim centrom. S povijesne točke promatranja postoji očito samo jedna mogućnost, druga je biskupska crkva mogla pripadati samo arijanskoj vjerskoj zajednici.”¹⁴⁸ Osim katedrale i krstionice Dyggve navodi i sukob s arijancima nakon smrti biskupa Glicerija oko 480. godine te uspostavljeni kontakt ostrogotskog kralja Teodorika sa salonitanskom crkvenom zajednicom u kojem se optužuje salonitanski biskup Januarije da nije podmario dug za kupljeno ulje. Uz navedeno, Dyggve drži da je broj salonitanskih biskupa puno veći nego u ostalim gradovima što također upućuje na postojanje dviju stolnih crkava različitih vjera. Zadnje navedena teza se pokušava opravdati usporedbom s vizigotskim crkvama gdje je potvrđeno postojanje suživota kršćanske i arijanske zajednice. Također, uočio je razlike u krstionicama navodeći da je u kršćanskoj latinski križ, a u arijanskoj grčki križ te da je očito da se arijanska manje koristila što se vidi na malim doradama koje je

¹⁴⁷ Ž. Peković, K. Babić, 2016, 159.

¹⁴⁸ E. Dyggve, 1996, 49; Ž. Peković, K. Babić, 2016, 159-160.

doživjela za razliku od kršćanske što upućuje na to da je arijanizam bio prisutan samo za vrijeme Ostrogota u Dalmaciji.¹⁴⁹

Što se tiče arijanske katedrale, za nju se ne može ništa sa sigurnošću tvrditi jer su zadnja istraživanja vršena prije više od pola stoljeća pa se treba poslužiti tim nalazima. Prvi koji je pokušao opovrgnuti tezu o postojanju arijanske katedrale je bio Ljubo Karaman. Svoje iznošenje argumentira da je tijekom obnove starije crkve, a samim tim i krstionice unutar iste, nastala druga crkva s krstionicom koje su bile privremeno u upotrebi. Opovrgava i Dyggveovu tezu o postojanju arijanske nekropole (južna salonitanska nekropola) jer ju je krivo datirao na kraj 5. i početak 6. stoljeća, a ona tu postoji još puno prije dolaska Gota. Također, Karaman kao jaki argument uzima nedostatak germanskih imena na pronađenim ostacima koji bi mogli upućivati na postojanje arijanske zajednice.¹⁵⁰ Međutim, kao odgovor na Karamanovu tvrdnju o privremenoj crkvi postavlja se legitimno pitanje o isplativosti, nužnosti, a i samoj logici da se gradi nova, prostrana crkva dok je stara u fazi privremene obnove. Takav pothvat da bude samo kratkotrajnog vijeka se čini prevelikim čak i za veličinu i važnost Salone. Dolazimo i na problem krstionice. Dyggveova teza o arijanskoj krstionici se činila potpuno legitimnom iz jednostavnog razloga što je to do tada bila jedina pronađena krstionica takvog tipa na području Dalmacije. Na kraju se našlo nekoliko sličnih krstionica, pa i onih u ruralnim sredinama što nam ukazuje na to da određeno mjesto nije trebalo biti biskupsko središte da se u njemu obavi krštenje već je biskup mogao sam posjetiti mjesta s krstionicama i tamo obaviti inicijalni sakrament. Međutim, ova teza se ne može u potpunosti odbaciti jer je, kako uostalom smatraju Nenad Cambi i Duje Rendić-Miočević, indikativno da u isto vrijeme postoje dvije krstionice i to baš za vladavine Ostrogota u Dalmaciji.¹⁵¹

¹⁴⁹ Ž. Peković, K. Babić, 2016, 160; E. Dyggve, 1996, 50-53.

¹⁵⁰ Ž. Peković, K. Babić, 2016, 161; Lj. Karaman, 1954, 181.

¹⁵¹ Ž. Peković, K. Babić, 2016, 161-162; N. Cambi, 2002, 235; D. Rendić-Miočević, 2011, 23-24, 31-32.

Za razliku od arhitektonskih potencijalnih dokaza o postojanju arijanizma na prostoru rimske Dalmacije, u Panoniji postojanje hereze se ponajviše promatra kroz prizmu biskupa koji su tamo stolovali. U prvom redu su to singidunumski biskup Ursacije i murski Valens za koje neki izvori spominju da ih je podučavao sam Arije. Također, „živa“ je i teorija da su bili porijeklom iz Male Azije i da su već tamo upoznali s Arijevim teološkim postavkama. Kako god bilo, upravo su ona dvojica nakon Arijeve smrti ostali jedni od najgorljivijih pristaša arijanizma.¹⁵² Nakon nicejskog koncila 325. godine, obojica su pristali prihvatiti nicejsku vjeroispovijest, ali samo iz razloga da ne budu izopćeni. Tadašnji sirmijski biskup Domnio je sudjelovao na prvom ekumenskom koncilu kao pravovjeran, a njegovu smjenu nakon toga su, pretpostavlja se, upravo inicirali Valens i Ursacije. Nakon smrti cara Konstantina, biskupi su naglo promijenili strane pa su pristali uz novog cara Konstancija koji je bio proarijanski nastrojen čime su si stvarali podlogu za ostvarivanje svojih ciljeva. Caru se u molitvi tijekom bitke s Magnencijem u crkvi u molitvi pridružio sam Valens koji je prorokovao Konstancijevu pobjedu. Time je sebe i svog kolegu pretvorio u jedne od najvažnijih carevih savjetnika. Pod njihovim utjecajem su sazivani sinodi među kojima je i onaj u Milanu na kojem su protjerani njihovi Zapadni neistomišljenici uključujući i samog papu Liberija.¹⁵³ Nužno je nadodati da je prilikom smjene Domnija na sirmijsku biskupsku stolicu postavljen Fotinije koji je bio krivovjernik, ali ne arijanski. On je izveo svoju teologiju, a smijenjen je na sinodu u Sirmijumu 351. godine, a na njegovo mjesto je postavljen arijanski biskup Germinije. Međutim, najveća pobjeda sirmijskih arijanskih biskupa je ostvarena na sinodu u Sirmijumu 357. godine. Na tom sinodu se otvoreno napala nicejska vjeroispovijest, izglasana je proarijanska koju je čak potpisao i papa Liberije iz razloga da se vrati iz progonstva. Međutim, ovakva odluka nije naišla na prihvaćanje dobrog dijela kako Istočnih tako i Zapadnih biskupa stoga se ovaj događaj može okarakterizirati kao

¹⁵² D. Damjanović, 2011, 65; A. Zadro, 2017, 195.

¹⁵³ D. Damjanović, 2011, 65-67.

vrhunac arijanizma jer je nakon njega počeo pad.¹⁵⁴ Uz intenzivno djelovanje dvojice biskupa, ostali su nam i neki zapisi o panonskom puku u kontekstu arijanizma, ali općenito stanje u sirmijskoj biskupiji koju su obilježili Ursacije i Valens ne možemo znati. Valjana je pretpostavka da se njihovo djelovanje moralo odraziti na samu lokalnu zajednicu, a izvori nam donose neslaganje iste s akcijama biskupa. Zabilježena je rasprava, svađa između laika Heraklija i biskupa Germinija u kojem laičko mišljenje naginje nicejskoj vjeroispovijesti. Ovo je jedan od dokaza koji nas upućuje na to da je mišljenje biskupa igralo ulogu među pukom, a sam Heraklije je možda bio izabran da predstavlja mišljenje većine. Također, još jedan tekst upućuje na pravovjernost sirmijske kršćanske zajednice, a to je pasija sv. Ireneja iz 4. stoljeća u kojem se spominje termin *Ecclesia tua catolica*. Termin *catolica* tj. katolički u ondašnje doba označava pravovjerne, nicejske kršćane što nas upućuje da su se sirmijski kršćani opredijelili za pravovjerje odnosno nicejsko-carigradske odluke.¹⁵⁵

¹⁵⁴ D. Damjanović, 2011, 67-69.

¹⁵⁵ D. Damjanović, 2011, 72-73.

9. ZAKLJUČAK

Arijanizam, kristološki nauk kojeg je utemeljio libijski prezbiter Arije, a koji se temeljio na Kristovoj podložnosti Bogu, je bio jedan od prvih većih događaja koji je uzdrmao temelje rane kršćanske Crkve. Svoje učenje, osim zaključaka koje je sam postavio, Arije ponajviše duguje učitelju Lucijanu Antiohijskom koji je nastavljajući se na Crkvene oce poput Origena, nesvjesno inicirao nastanak hereze koja je bila pokretačem gomile nevolja u Rimskom Carstvu u 4. stoljeću. Svi su početci teški, a tome pravilu se nije uspjela ni othrvati Crkva. Arijanizam je stasao na plodnom tlu zahvaljujući crkveno-političkoj situaciji koja se tada odvijala u, zahvaljujući barbarima i unutrašnjim državnim problemima, dekadentnom Carstvu. Početkom 4. stoljeća u Egiptu je niknula Melicijeva šizma čije su pristaše bile u svojevrsnoj suradnji s arijancima desetljećima unaprijed pa su se često na saborima i koncilima donosile zajedničke odluke protiv jednih i drugih. Paralelno s crkvenim događajima, Konstantin je pokušao osigurati carsko prijestolje samo za sebe što je dodatno remetilo mir u Carstvu, a nestabilnost se najviše očitovala u odigranim građanskim ratovima. Sve ovo je odigralo ulogu da Arijeva hereza može stasati, a formalno je objelodanjena oko trećeg desetljeća 4. stoljeća zahvaljujući arijanskim spisima koji se tada datiraju, ali i događajima koji potvrđuju da su se Arijeve ideje razbuktale iz matičnog područja sjeverne Afrike prema Maloj Aziji i Bliskom Istoku. Crkva se, očekivano, podijelila na one koji su podržavali Arija i na njegove protivnike pa je uslijedila više desetljetna borba oko potvrde Kristove naravi. Nakon što se situacija na političkom planu privremeno smirila, car Konstantin je odlučio sazvati koncil na kojem bi se Arijeva, u kratkom vremenu jako raširena učenja, osudila jer su Crkveni problemi direktno štetili državi. U takvom okruženju, na carevu inicijativu je sazvan koncil u Niceji 325. godine na kojem je Arije protjeran, a njegovo učenje odbačeno čime se *de iure* slomio arijanizam. Međutim, Arijeve pristaše su i dalje nastavile djelovati, često i pod krinkom prihvaćanja nicejskih odredbi, pa krivovjerje nije moglo biti slomljeno i *de facto*. U desetljećima koja su uslijedila može se jasno

zaključiti da ni Crkva, kao i bilo koja činovnička ili druga djelatnost, nije bila lišena oportunističkih saveza, prevrata, lažnih partnerstava i laži da bi pojedinac uspio na osobnom nivou. Potonje bi, primjerice, predstavljalo ustoličenje u određeni grad što bi pojedincu osiguravalo status i moć, ali i dobre veze s carevim dvorom čije su blagodati bile nebrojene. U moru primjera se mogu izdvojiti biskupi Ursacije i Valens iz Panonije koji su kao zagriženi arijanci nakon Niceje promijenili svoja gledišta da bi se dolaskom na vlast proarijanskog Konstancija opet vratili na staro. Također, u djelovanju tj. odlučivanju spomenutog cara Konstancija možemo percipirati važnost arijanske hereze zbog mnoštva posljedica koje je povlačila za sobom. Naime, Konstancije je kao arijanac tijekom vladavine često donosio kontradiktorne odluke da bi umirio Carstvo i sebi osigurao mirnu vladavinu, a one su varirale od toga da za papu postavi biskupa koji ne zna latinski ili da ustoličuje druge biskupe jer su bili arijanci do situacije kada pri sazivanju jednog od sabora inzistira da se napiše *credo* u kojem su Sin i Otac isti po svemu. Nakon dolaska Teodozija imamo potpuno suprotno ponašanje, on uklanja sve proarijanske biskupe i postavlja one koji se zalažu za nicejsku vjeroispovijest. Iako nisam veliki obožavatelj *what if* povijesti, neizbježno je ne zapitati se u kojem smjeru bi se razvijala kršćanska Crkva, odnosno kako bi izgledao svijet i zapadna civilizacija, kojem je kršćanstvo uz latinski jezik temelj, da je umjesto Teodozija došao proarijanski nastrojen car ili da je Konstancije poživio koju godinu više. Nažalost, na takva pitanja nećemo saznati odgovor. Konačno, arijanizam je zabranjen 381. godine na Drugom ekumenskom koncilu održanom u Carigradu, a iste godine car Teodozije pravovjerno kršćanstvo proglašava službenom religijom čitavog Rimskog Carstva. Međutim, arijanizam nije bio dokrajčen jer se zahvaljujući gotskom biskupu Vulfilu proširio među germanskim plemenima u Europi.

Nadalje, sigurnu potvrdu o postojanju arijanske crkve na području današnje Hrvatske je teško donijeti. Imamo činjenice da su Goti obitavali u Dalmaciji i da zaista u razmaku od nekoliko stotina metara u Saloni postoje dvije različite krstionice u dvije različite crkve. Također, zdrav

razum nalaže da je velika vjerojatnost, kondicionalno govoreći, da se arijanska crkva izgradila upravo u crkveno-političkom središtu Dalmacije. Uz navedeno, ne smijemo zaboraviti činjenicu da je sam Arije bio protjeran u Ilirik gdje je mogao baciti heretičko sjeme, ali i da su neki važni proarijanski biskupi bili s područja Ilirika (Germinije, Ursacije, Valens) isto kao i arijanski car Valens iz Murse. U prilog postojanju arijanizma na području Hrvatske nam svjedoče i dva izvora u kojem se spominju sukobi između pravovjernih, „katoličkih“ laika sa arijanskim biskupima. Očito se za rimsku provinciju Panoniju može iznijeti zaključak da je arijanizam postojao pa makar samo u svećeničkim krugovima, dok se za Salonu moraju pričekati sretnija vremena i novi arheološki ili pisani tragovi.

10. SAŽETAK

Ključne riječi: arijanizam, Arije, hereza, Konstantin, koncil, Niceja, Konstancije, Carigrad

Arijanizam je bio kršćanska hereza nastala u 4. stoljeću poslije Krista iz učenja libijskog svećenika Arija. Srž Arijevog i učenja njegovih sljedbenika je ta da Sin, Isus nije istobitan i jednak Bogu Ocu čime se udarilo na jednu od najosnovnijih kršćanskih dogma, a to je dogma o jednom Bogu i tri potpuno jednake božanske osobe. Ovaj pokret je unio nemir kako u Crkvu tako i u već tada opterećeno Carstvo kojeg su razdirali unutarnji nemiri i vanjske prijetnje. Arijevo i učenje njegovih sljedbenika je prvo osudio aleksandrijski biskup Petar što je rezultiralo ekskomunikacijom Arija i njegovih istomišljenika. Nastala je velika podjela unutar Istočne crkve, a sve je rezultiralo Prvim ekumenskim koncilom u Niceji održanim 325. godine na kojem je Arijevo učenje proglašeno herezom. Arije je ponovno ekskomuniciran nakon što je u međuvremenu prihvaćen natrag, ali to nije spriječilo širenje njegovih ideja. Nakon smrti cara Konstantina 337. godine i dolaskom na vlast proarijanskog Konstancija II. arijanizam je doživio svoj vrhunac. U ovom radu se sukladno tome obrađuje važnost i sam utjecaj teoloških pitanja na već ionako tešku političku situaciju Rimskog Carstva. Nakon desetljeća sporova i mnogobrojnih održanih sinoda, u koje je bila uključena i zapadna strana Carstva na kojeg je arijanski spor ostavio dubok trag u vidu postavljanja caru podobnih biskupa, pape i produbljiivanja jaza s Istokom, na vlast je došao car Teodozije koji saziva Drugi ekumenski koncil održan 381. godine u Carigradu na kojem je ponovno osuđen arijanizam i donesena nova vjeroispovijest nazvana Nicejsko-carigradska koju dan danas baštini najveći dio kršćanske Crkve.

11. SUMMARY

Development of Arianism on the Middle East

Key words: arianism, Arius, heresy, Constantine, council, Nicaea, Constantius, Constantinople

Arianism was a Christian heresy founded in the 4th century, and based on the teachings of a Libyan priest Arius. The essence of the teachings of Arius and of his followers is that the Son, Jesus, is not identical and equal to God the Father, which was a big strike on one of the most basic Christian dogmas, and that is the dogma of one God and three completely equal divine persons. This movement brought unrest to both the Church and the already burdened Roman Empire, which was torn apart by internal unrest and external threats. Arius and teaching of his followers was firstly condemned by a bishop Peter of Alexandria, which resulted in the excommunication of Arius. A great division arose within the Eastern Church, and it all resulted in the First Ecumenical Council of Nicea held in 325 AD during which the teachings of Arius were declared heresy. After he was accepted back in the Church, he was once again excommunicated, but his ideas continued to spread. After the death of emperor Constantine in the year 337 AD, and the rise to power of new, pro-Arius emperor Constantius II, Arianism reached its peak. Accordingly, this paper deals with the importance and influence of theological events on difficult political situations in the Empire. After decades of disputes and numerous synods, which also included the western part of the Empire, which was deeply scarred by these conflicts, both by the placement of obedient bishops or popes and by deepening of the gap between East and West, emperor Theodosius came to power and assembled the Second Ecumenical Council held in 381 in Constantinople, where again Arianism was condemned and a new creed, called Nicene-Constantinople creed was accepted. To this day, most of the Church inherits this religion.

12. LITERATURA

- A. S. Atiya, 1991., *The Coptic Encyclopedia*, Volume 1, New York: Macmillan Publishing Company, 1991.
- L. Ayres, 2004., *Nicaea and Its Legacy: An Approach to Fourth-Century Trinitarian Theology*, Oxford: University Press, 2004.
- N. Cambi, 2002., *Antika*, Naklada Ljevak: Zagreb, 2002.
- T. S. Carroll, 1989., *The Melitian schism: Coptic Christianity and the Egyptian church*, University Microfilm International, 1989.
- D. Damjanović, 2011., Povijesna pozadina arijanskog krivovjerja u Sirmijskoj metropoliji, *Diacovensia*, svezak 19, broj 1, 2011, 63-74.
- E. Dyggve, 1996., *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Književni krug: Split, 1996.
- T. Greggs, 2009., *Barth, Origen and Universal Salvation*, Oxford: University Press, 2009.
- R. P. C. Hanson, 1988., *The Search for the Christian Doctrine of God: The Arian Controversy, 318-381*, Edinburgh: T&T Clark LTD, 1988.
- K. J. von Hefele, 1876., *A History of the Councils of the Church, Volume II: A.D. 326 to A.D. 429.*, Edinburgh: T & T Clark, 1876.
- Lj. Karaman, 1954., *Nova knjiga o ranokršćanskoj Saloni*, Zagreb, 1954.
- S. Parvis, 2009., *Marcellus of Ancyra and the Lost Years of the Arian Controversy*, Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Ž. Peković, K. Babić, 2016., Kasnoantička sakralna arhitektura doba Istočnih Gota u Dalmaciji, *Prostor*, svezak 24, broj 2, 2016, 156-171.
- D. Rendić-Miočević, 2011., Tipologija salonitanskih baptisterija, u: *Dalmatia Christiana. Opera omnia*, Književni krug: Zagreb, Split, 2011., 23-32.

Rimski *misal:* (<http://161.53.142.7/cgi-bin/ewero.cgi?p=100001&q=rimski+misal&c=13091000483>)

D. T. Runia, 1995., *Philo and the Church Fathers*, Leiden: E. J. Brill, 1995.

P. Schaff, 2002., *History of the Christian Church, Volume III: Nicene and Post-Nicene Christianity. A.D. 311-600.*, Grand Rapids, Michigan: Christian Classics Ethereal Library, 2002.

A. Uglešić, 1996., *Nazočnost Istočnih Gota u jugoistočnoj Europi u svjetlu izvorne arheološke i povijesne građe*, doktorska disertacija, Zadar, 1996.

A. A. Vasiliev, 1928., *History of the Byzantine Empire*, Madison: University of Wisconsin, 1928.

R. Williams, 2002., *Arius: Heresy and Tradition*, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 2002.

A. Zadro, 2017., Povijesni kontekst širenja kršćanstva na jugoistočnome Jadranu, *Hum*, svezak 12, broj 17-18, 2017, 184-211.